

અસ્તાવના

‘ઇતિહાસદર્શન’ એ બે ખંડમાં પૂરી કરવા ધારેલી યોજનાનો આ એક ભાગ છે. ‘ઇતિહાસદર્શન’ માં હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન-મધ્ય-ને અર્ધાચીન યુગની તેજસ્વી મૂર્તિઓના જીવનચરિત્રો આપવાનો વિચાર છે. અને છતાં એક અખંડ ઇતિહાસ એના વણાતો આવે એવી રચના ધારી છે. એમાં બે ખંડ રહેશે.

પહેલા ખંડના આવા સમજમાં છ પુસ્તકોમાં હિંદના ઇતિહાસની રૂપરેખા પૂરી થશે. બીજા ખંડના છ પુસ્તકોમાં વાતાવરણને અતિદાસિક રીતે અનુકૂળ સર્વ સામગ્રી આપવામાં આવશે.

પહેલા ખંડના યનાસ છ પુસ્તકોની રૂપરેખા કાર્યક આ બે ધારી છે.

ઇતિહાસદર્શન : ખંડ પહેલો

પુસ્તક	૧ ...	જીવનચરિત્રો [અર્ધ પોરાલેક્ષિક ને ઐતિહાસિક]
	૨	” [મૌર્ય ને ત્યાર પછીના]
	૩	” [“]
	૪	” [મધ્યયુગ ને ત્યારપછીનો સમય]
	૫	”
	૬	દ્વિમાધ્ય

ઇતિહાસકર્તા : ખંડ ખીલો

પ્રસ્તક ૧	કેટલાક પ્રસંગો
૨	વિખ્યાત મુસાફરો [દિલ્હીમાં આવેલા]
૩	દિલ્હીમાં સિલ્ક સલિતવાદ-મમય ને કવાની
૪	કપરેખા
૫	હુમ યાદી વિશ્વતિઓ [સતી ને સિલ્ક]
૬	દિલ્હીના વિખ્યાત સંગ્રામો

આવી આ થોળના છે. આના પછી હવે ઇતિહાસકર્તાન ખંડ પહેલાના પુસ્તકો ખદાર પડશે. તેમ જ ખંડ ખીલના પ્રસ્તકો પણ વચ્ચે વચ્ચે-ખદાર પડતાં રહેશે.

અહીં આપેલા પ્રસંગો અનેક પુસ્તકો, માસિકો, ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકો, ને નિત્યનોંધોમાંથી લીધેલા છે. તેમની યાદી રાખવાનું પહેલેથી જની ન શક્ય. ને હવે યાદી કરતાં ધણો જખવ જલ્ય તેમ છે, એટલે સંપૂર્ણ યાદી આપવાનું જની શક્યું નથી. પણ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તા-જયસ્વાલ, જડુનાથ સરકાર, બેનીપ્રસાદ, જયચંદ્રવિદ્યાલંકાર, સ્મિધ, આયનર દ્રાઈસ્ટેવીસ, વગેરેમાંથી ધણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત કર્યા છે. મનુમદાર, રાહુલ સાહુચાયન, ગૌરીશંકર ઓઝા, હાલેલ, બાસુ, સમદર, મિક્સિંગલ, કનીંગહામ, સ્મીથ વગેરેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે પછીના પુસ્તકોમાં છેડે યાદી આપવાનું જની સહે માટે પહેલેથી જ નોંધ રાખવા ધારી છે જેથી ઐતિહાસિક માહિતીનો આધાર વરત મળી રહે.

ધતિહાસ દર્શન : ખંડ બીજો

શાહજહાનો વજીર માદુસ્લાખાન કહેતો કે જે અધિકારી એકનો તરફ અન્યાય કરે તે રાક્ષસ જ ગણાય; ફર માત્ર એટલો કે આ રાક્ષસ હથિયારને બદલે ખડિયો ને કલમ ધારણ કરે છે. શાહજહાં પોતે પણ-પોતાની નજર ન્યાયની બાબતમાં ધણી જ તીવ્ર રાખતો. એક વખત એવું બન્યું કે બાદશાહને દફતર તપાસતાં એક ગામનું મહેસુલ આગલી સાલ કરતાં વધેલું જણાયું. તેણે તરત તપાસ કરી. માદુસ્લાખાને જવાબ દીધો કે નદીનું વહેણ બદલવાથી થોડી ખેતી લાયક જમીન વધી છે. બાદશાહે પૂછ્યું કે એવી રીતે મેળવેલી જમીન પહેલાં ખાલસા હતી કે ઇનામી ?- સરકારી હતી કે કરમુક્ત વપરાશ માટે આપેલી ?- જવાબ મળ્યો; 'ઇનામી'-' ત્યારે જે જમીનમાંથી સરકારી મહેસુલ ઉધરાવી શકાય નહિ, ખુદાએ એ લોકોને બક્ષોસ આપી છે.'

ઉપરનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક હોય કે અર્ધ સત્ય હોય પણ તે વખતનું મહેસુલ સળધી સરકારી વલણ ને ન્યાય આપનારની મનોવૃત્તિ બતાવે છે. હશે છે કે ગુજરાતમાં

એક વખત ચાલેલો જુલમ, કેટલાક દુરાળ નટોએ, બાદશાહ પાસે લજવી બતાવીને ન્યાય મેળવેલો. એવે વખતે પ્રતિજ્ઞના શૂતને સામે લાવીને ગદ્દાં તદ્દાં કરવાને બદલે બાદશાહે તપાસ કરાવી તો નાટકની વસ્તુ સાચી માલમ પડી. સુબાને આવા જુલમ માટે જીવનભરની કેદ મળી અને તેની મીલકત જપ્ત કરવામાં આવી.

હિંદનાં પ્રાચીન સામ્રાજ્યનો ઉલ્લેખ દશા હર્ષ, મહાકવિ બાણે અને ચીનના યાત્રાળુ હુએન સંગે તેના વિષે કેટલીક હકીકત આપી છે એ ઉપરથી એના સમયની કેટલીક માહિતી મળી છે. બાણે કવિએ હર્ષ ચરિતમાં આટલું લખ્યું છે: 'જેકવદ બારમ રાતના દમ વાગ્યાના સુમારે ચન્દ્ર કૃતિકા નક્ષત્રમાં હતો તે વખતે હર્ષ જન્મ્યો હતો.' આટલી ચમત્કર્ષી પરથી જ્યોતિષ ગણિતના આધારે સંશોધન કરીને વિદ્વાનોએ હર્ષની જન્મ તારીખ રવિવાર તા. ૪ થી જુન ૫૬૦ ની નક્કી કરી છે, એમાં પણ મતભેદ તો છે જ. પણ આપણે એ જુવાનનું જીવન તેજ નિહાળવાનું છે એટલે એ ચોક્કસ તિથિ વિષે વધારે ન કહેતાં એની તરફ વળું એક ચિત્ર રજૂ કરીએ છીએ.

એ વખતે હર્ષનું વય લગભગ અઠાર-ઓગણીસ વર્ષનું હશે. પિતાની આગાથી મોટાભાઈ રાજ્યવર્ધન સાથે દેશ લોકોને જીતવા માટે-હિમાલિના તળેટી પ્રદેશમાં તે ગયો હતો. હિમાલિનું અનુપમ સૌન્દર્ય જોઈ રાજકુમારને વનમાં ફરવાનો શોખ ભગ્યો. પરંતુ હજી હજી જેવા દુરમનો માથે

ગાજતા હતા. એટલે એ ગોખ પૂરો થવાની થોડી આશા હતી એટલામાં તો એનો પિતા પ્રભાકરવર્ધન મદિ પડ્યાના સમાચાર આવ્યા મોટોભાઈ દુશ્મનો સામે ગયો ને નાનોભાઈ રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો પિતાની મૃત્યુશબ્દો પર આંસુ પાડવાનું જ રાજકુમારના નશીલમાં હતું મહાન રાજ્યની સઘળી જવાબદારી પાછળ મૂકીને પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુ પામ્યો, આટલું પુરું ન હતું, આખામાંથી ચાલ્યા જતા અરુણલિત અશ્રુપ્રવાહે અને ગદ્ગદ કંઠે, આ અદાર વરસના જીવાનને માતા યશોવતિના ચરણ કમળની ધૂળ માથે ચડાવીને 'સતીમા' નાં છેલ્લાં દર્શન કરવા પડ્યા હૃદય વિદીર્ણ કરી નાખે એવો માતાના વિરહનો ધા હજી તો તાળે છે, ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે એની જેન રાજ્યશ્રી વિધવા થઈ છે. માળવાના રાજાએ એના બનેલી ગ્રહવર્માને મારી, રાજ્યશ્રીને કેદમાં નાખી છે અને હર્ષના રાજપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી છે.

નાટકના પડદાપર એક પછી એક ઝપાટાબધ બનાવ બને તેમ આ જીવાનના જીવનમાં પ્રસંગો બની રહ્યા હતા. મોટો ભાઈ રાજ્યવર્ધન દુશ્મનોને હરાવી વિજયી થઈ રાજધાની ચાલેશ્વર પાછો ફર્યો હતો, તે તરતજ માલવરાજાને દડ દેવા ચડ્યો. હર્ષ રાજધાની સાચવવા ધેર રહ્યો . પણ ... માલવરાજાને હરાવ્યા પછી રાજ્યવર્ધનનું, માલવરાજાના મિત્ર અને બગાળાના રાજા શર્ષાકચુપ્તે ખૂન કર્યું. રાજ્યવર્ધનને બોળવીને જમવા નોતરી એણે કપટથી એને મારી નાખ્યો અને પોતે નારી ગયો. એ પ્રસંગનો લાભ લઈ રાજ્યશ્રી કેદખાનામાંથી નાસી વિધ્વાટવીમાં ભાગી ગઈ આ સમાચાર

ન્યારે હર્ષને મળ્યા ત્યારે તેનું સાચેસાચુ તેજ ઝળકી ઉઠ્યું પોતાને નાનો અને એકલો ધારીને સા કોઈ એનું રાજ ખાખાવીખી કરી નાખવા તૈયાર થઈ ગયું હતું એ એણે ભેઈ લીધું તેણે સિંહની જેમ પડકાર ઝીલી લીધો અને એક વખત તો ભારતવર્ષમા ચક્રવર્તી પદ મેળવ્યા પછી જ ઝપવાનો નિશ્ચય કર્યો બીજો દિવસે એની વિજયી સેનાએ કાન્યકુબ્જ તરફ પ્રવાણ કર્યું ત્યાર પછી તો હર્ષની વિજય ગાથા શરુ થાય છે વિખ્યાટવીમા કોઈ ભય કર એકાત વનમા છે ની પ્રાર્થના કરીને, રાજ્યત્રી સતી થવાની તૈયારી કરી રહી હતી, જરાજગ એજ વખતે 'એ બહેન !' કહેતો હર્ષ જઈ પહોંચ્યો ને અર્ધ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામા પડેથી રાજ્યત્રીને ઉગારી લીધી ।

નવલકથામા શોભે તેવા એક પછી એક બનાવો બની ગયા વિજયપ્રાપ્તિ પછીના પાછળના જીવનમા સાતિપ્રિય અને પ્રજાપ્રિય રાજ તરીકે તે વખણાયો દર ચાર વર્ષે રાજ્યની સંધળા ઉપજનું તે દાન કરી દેતો તેણે પોતાનો અધિકાર પણ સાદા રાજપુત્ર શીનાદિત્ય 'એ નામથી જ ચલાયે રાખ્યો હતો હર્ષની કીર્તિ સાહિત્યકાર તરીકે પણ છે કાદમ્બરીનો લેખક કવિ બાણુ તેના દરબારમા હતો હર્ષે ત્રણ નાટકો પણ લખ્યા છે 'રતનાવલી' નાગાર્નદ' અને પ્રિયદર્શના '

પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધનું સુખ-ઉદ્-દૌવાના ખાનગી મંત્રી કાશીરાયે જરાગર વર્ણન આપ્યું છે મરાઠાની બહાદુરી અને અમલ્લીની કુનેહ એ બન્ને તરફ એણે લક્ષ આપ્યું છે

મરાઠા સૈન્યની હાર થઈ મુખ્યત્વે કરીને સેનાપતિઓમાં થયેલા વિમવાદને લીધે શિવાજી મહારાજની ગોરીલા લડાઈ નીતિની હિમાયત હોસ્કર સિંધિયા અને સુરજમલ જાડે કરી હતી એની વિરુદ્ધ મત હતો સદાશિવરાવ બાહિને મુખ્યત્વે ગોરીલા લડાયકનીતિ જોટલી મહારાષ્ટ્રના કુગરી પ્રદેશમાં વિજયવતી નીવડી હતી, તેટલી ઉત્તરહિંદના સપાટ પ્રદેશમાં નીવડી ન હતી, અને એનો અનુભવ સિંધિયા હોસ્કરને પણ થઈ ચૂક્યો હતો હજી થોડા સમય પહેલા જ મહારાવ હોસ્કરને પસદખાને હરાવ્યો ન હતો? દત્તાજી સિંધિયાને નજીબખાને એ લડાયક નીતિને પરિણામે જ માર્યો ન હતો?— બાહિને ઉદ્ગીરનો અનુભવ કહી રહ્યો હતો કે હવે મરાઠાએ સામે મોઝે લડાઈ આપવી જોઈએ. પસદખાન જેવા ચોનીસકલાકમાં સો માર્ધવ સવારી કરનારા અમ્મી ટર્કી સવારો સાથે મહારાષ્ટ્રીય સવારો હરીફાઈમાં ટકે તેમ હતું જ નહિ એટલે જ ઇતિહાસે આજ દિવસ સુધી બાહિને આપેલો અન્યાય હવે સુધારવો જોઈએ બાહિની દલીલ સાચી હતી અને હોસ્કર સિંધિયાની લડાયક નીતિ ખોટી હતી પાણીપતની લડાઈમાં પણ મરાઠા અધ્યાન સૈન્યને સામે મોઝે લગભગ હરાવી ચૂક્યા હતા.

પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ ૨૧ મી નવેમ્બરે પોતે આવે છે એમ બાહિને ખબર આપે છે પણ ૨૭મી ડીસેમ્બર સુધી પૈંડણમાં વિવાહમાંથી નવરા ચલા નથી ! આ ન ધારેલી લાખી મુદતને લીધે મરાઠા લશ્કરને અનાજનો તોટો પડ્યો ને પરિણામે બાહિને લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું છતાં બાહિ ધાર્યા પ્રમાણે લડાઈ જીતી શક્યો હોત એવા સંજોગો હતા.

સદાશિવરાય બાઉનું છેલ્લું વર્તન વીરચોદા તરીકેનું જ હતું વિશ્વાસરાવના મૃત્યુ પછી અને હોદ્દર-ગાયકવાડની ચક્રા ભરેલી હીલચાલ પંડી-વીરત્વ ભરેલી રીતે યુદ્ધ કર્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ ન હતો.

પણ બાઉએ બે ગબીર બૂચો કરી હતી બચ્ચા કચ્ચાનું મોઢું જાણુ લડાઈમા માથે લીધું હતું તે કોઈપણ તારકાલિક પગલું લેતી વખતે વચ્ચે આવ્યા કર્યું અમદાવાદીને જમના નદી ઓળંગવા દીધી એ પણ ગબીર બૂત હતી છતાં કોલીન્સન કહેછે તેમ, બાઉ એની લડાયક નીતિમા સાચો સેનાપતિ માનુમ પડ્યો છે.

ગરીબાનું વર્ણન છે - ' બીજો દિવસે-(લડાઈ પુરી થવા પછી) અમદાવાદીએ સુળ-ઉદ-દોલાને કહેવરાવ્યું કે વિશ્વાસરાવનું શબ જોવા મોકલો એ પ્રમાણે સુળએ શબ મોકલી આપ્યું નાના મોટા સૌ સાદના કેમપમા એને જોવા ભેગા થયા એનો મુદર સપ્રમાણુ દેહ જોઈને દરેકના ગોમાથી એના વખાણુ નીકળી પડ્યા મૃત્યુથી એનો ચહેરો જરાપણુ વિકૃત થયો ન હતો અને જાણે મૃત્યુ ન પામ્યો હોય-પણુ લાખી નિદ્રામા પડ્યો એમ એના પોપચા સાત રીતે ઢળી પડ્યા હતા, ડોકની પાછળ તરવારનો ધા અને ડાખી આખ પર તીરની ચોટ માલમ પડતા હતા એને જોઈને ઘણા અશ્વધાનો બોલતા હતા કે આ કાફર લોકનો રાજા છે આપણે એને કાણુલ લઈ જઈશું પછી શખને જરખોરદારખાનના તજુમા લઈ જવામા આવ્યું

સુગ-ઉદ્-દૌલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે બખ્તશ્વીને કહ્યું કે હિંદમાં મૃત્યુની સાથે વૈર પુરું થાય છે. અને મરણ પછી રાજ તો એના ધાર્મિક અંસ્કાર પામવા માટે પાછું સોંપી જ દેવું જોઈએ. અમારે ભવિષ્યમાં મરાઠા સાથે કામ પડે ત્યારે આજનું અમારું વર્તન તે વખતે જવાબદાર ગણાશે. પછી બરખોરદારખાનના વકીલ મોતીલાલ—કાયસ્થને વિશ્વાસરાવના રાજ માટે હું મળ્યો. એ દિવસ સુધી ચર્ચા ચાલી. બીજી વખત હું ગયો ત્યારે મોતીલાલે કહ્યું: ‘રાજ માટે જ આવ્યા છો કે બીજું કામ પણ કરશો?’—મેં કહ્યું જે આપણે તે કામ કરીશ. પછી એ મને છાની રીતે તંબુના અંદરના ભાગમાં લઈ ગયો. એક તંબુમાં ભાડિતો વકીલ રાજ બાણુપંત ધાવલ થઈને પડ્યો હતો. બીજા તંબુમાં જંકાણ સિંધિયા બેઠો હતો. લગભગ વીસ વર્ષનો સુંદર જુવાન હતો. તેણે તેનો હાથ ઝાળીમાં ટેકવ્યો હતો. ને મને જોઈને એણે માથું નીચું નમાવી દીધું. મેં કહ્યું: ‘નામવર, શા માટે આણું લાવો છો? તમે તે દિવસે જે વીરત્વ બતાવ્યું છે તે તો માનવજાતની સ્મરણ પોથીમાં હમેશને માટે નોંધાય રહેશે.’ તેણે કહ્યું: ‘સાચું; પણ રણક્ષેત્ર પર અમારું મૃત્યુ થયું હોત. આ લેફ્ટી મારી પાસેથી છૂટકારાના પૈસા માગે છે. પણ આંઘી મારી પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય? નવાબ અમારા પિતાના મિત્ર હતા—અને એટલી મદદ આ વખતે કરશે તો અમે એ ઉપકાર બૂલશું નહિ.’

મોતીલાલે કહ્યું કે છૂટકારાના બદલામાં સાત લાખ રૂપિયાની માગણી છે.

હું નવાન પામે ગયો ત્યારે રોહીના સરદાર નજીબ-
ઉદ્-દૌલા ત્યા બેઠો હતો. સિધિયા માથે એને વેર હતું
માટે મેં વાત કરવી મોઝૂ રાખી પણ નજીબ-
ઉદ્-દૌલાએ નવાનને કહ્યું કે કાશીરાયને કાંઈક કહેવું છે
તે મારી હાજરીથી એ બહકે છે સુખ-ઉદ્-દૌલાએ કહ્યું
આપણે બન્ને એક જ હોઈએ તે તમારાથી કાંઈ પણ
ખાનગી હોય નહિ. પછી એણે મને બોલાવી ગગામૈયાના
સોગન આપીને કહ્યું કે નજીબ-ઉદ્-દૌલાની હાજરીથી કાંઈ
છપાવવાનું નથી મેં સવળી હકીકત કહી તે વખતે તો નજીબ-
ઉદ્-દૌલાએ કહ્યું કે બરાબર છે અરધી રકમ હું આપીશ પણ
પછી તે તરત જ વજીર પાસે ગયો તે વજીરે બરખોર-
દારખાનને સાહની નજરમાં હસકે પાડવાના હેતુથી સાહને
વાત કરી સાહે બરખોરદારખાનને બોલાવીને 'તમે
જોકાજી સિધિયાને ખાનગી રીતે સંતાડ્યો છે-પૈસા લેવા માટે
એની બાતમી અમને મળી છે' એમ કહ્યું પણ તે
નામુકા ગયો વજીરે મને સાક્ષી તરીકે બોનાવ્યો પણ
તેણે પોતાની વાત બદલી નહિ. એટલે સાહે શુસ્સે થઈને
તેનો તથા તપાસવાનો હુકમ કર્યો બરખોરદારખાને
હોશિયારીથી માણસોને મોકલ્યા મોકલી બન્ને કેદીને મારી
નખાવી દટાવી દીધા. આ પ્રમાણે જોકાજી સિધિયાનું
મરણ થયું.

બાઉ સાહેબનો મૃતદેહ-માયા વિનાનો-મળ્યા પછી
વિશ્વાસરાવ અને બાઉ સાહેબ બન્નેના શવ સુખ-ઉદ્-દૌલાએ

મને સોંપ્યા. પછી મેં એ બન્ને દેહને ધાર્મિક સંસ્કાર કરીને અગ્નિદાહ આપ્યો.'

ભાઉ હમેશાં એક હજાર ને બસો સુધી નમસ્કાર કરતો તેથી તેનું શરીર કાંતિમાન અને દઢ હતું

ઈ. સ. ૧૪૨૦-૨૧ માં અબ્દુર રઝાક-ધીરાનનો સંદેશ વાહક-વિજયનગરમાં આવેલો તેણે તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

'વિજયનગરનો ઘેરાવો સાક માર્ધિનો હશે; તેની કિલ્લાની દિવાલો પાસેની પર્વત માળા સાથે જોડી દેવામાં આવી છે તેથી તેનો ઘેરાવો ધણો વધ્યો છે. લગભગ ૬૦ હજાર સશસ્ત્ર સૈનિકો શહેરમાં હશે. રાજાની પાસે ૧૨૦૦૦ સ્ત્રીઓ છે. જેમાંથી ચાર હજાર તેની સાથે જ્યાં જાય ત્યાં જાય છે. અને તેમનું ખાસ કામ રસોડા ખાતામાં હોય છે. તેજ પ્રમાણે ચાર હજાર સ્ત્રી ઘોડેસ્વારો છે. શહેરને ફરતા સાત કિલ્લા છે.'

દુનિયામાં અનેક વીર પુરુષો ચર્ચિત થયા છે, પણ ત્રીસના વીર નર લીઓનીડાસ જેના તો ગણવાગાકવા જ હશે, ધીરાનના શાહની મોટી સેનાને લીઓનીડાસે એક સાકડી નેળને નાકે ખડા રહીને એકલે હાથે રોકી હતી આજ પણ ત્રીસમાં લીઓનીડાસનું નામ અમર છે

એવો જ એક વીર પુરુષ દિન્દુસ્તાનમાં પણ થયો છે. તેનું નામ બાજ્રશુ દેશપાંડે. એ જન્મપતિ શીવાજી મહારાજના સમયમાં થઈ ગયો. જે વખતે શીવાજી કાકણના કિલ્લાઓ જીતી રહ્યો હતો. તે વખતે તેને દેશપાંડે સાથે બારે યુદ્ધ થયેલું. દેશપાંડે બીજાપુર રાજ્યનો જાગીરદાર હતો અને તેના પિતાને બીજાપુરના સુલતાને બાવન ગામની જાગીર આપી હતી. તે રોહીડાના ગઢમાં રહેતો હતો. રોહીડાનો ગઢ તે વખતે બહુ મજબુત લેખાતો. શીવાજી ધણી વખતથી એ ગઢ સર કરવાનો વિચાર કરતો હતો. એકવાર શીવાજીએ આ કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો, પણ દેશપાંડે આગળ તેનું કશું ચાલ્યું નહિ. છેવટે હારીને તેને નાસી જવું પડ્યું.

આવા બહાદુર ચોદા ઉપર શીવાજી મુગ્ધ થયો. તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે એ દેશપાંડે આપણા પક્ષમાં આવે તો ધણી મદદ મળે અને ધાર્મિક કામ પાર પાડે. બાજ્રશુ સાથે મૈત્રી કરવા શીવાજી રાતોરાત હિમ્મત કરીને રોહીડાના ગઢ પર ચડી ગયો અને બે ઘડક તેની સામે જઈને ઉભો રહ્યો. શીવાજીને આ પ્રભાણે પોતાની સામે ઉભેલ જોઈને દેશપાંડે આશ્ચર્ય પામ્યો. પોતાને ઘેર આવા મોટા મહેમાન આવેલા જોઈને તેણે એમની ખૂબ ખાતરખરદાસ્ત કરી. વાતવાતમાં શીવાજીએ દિલ ખોલીને સમજાવ્યું કે અત્યારે તમારા જેવા વીર પુરુષોની મદદથી જ દેશ સ્વતંત્ર થઈ શકશે.

બાજ્રશુને શીવાજીનું કહેવું મળે ઉતર્યું. તેણે શીવાજીને પોતાના સાથી તરીકે સ્વીકારીને રોહીડાનો કિલ્લો એને હવાલે કર્યો. એની સહાયથી કાકણ દેશનો ધણીખરો ભાગ શીવાજીએ કબજે કર્યો આટલી દહે વાત મધ્ય ત્યારે

ખીજપુરના સુલતાનની આંખ ઉઘડી અને તેનું જોર નરમ પાડવા તેણે પોતાના સરદાર અફઝલખાનને મોટા લાવલશ્કર સાથે મોકલ્યો. અરસપરસ સુલેહશાન્તિ કરવાની વિધિમાં શીવાજી મહારાજે તેના પેટમાં વાધનખ બોંકીને તેને બોંય બેગો કરી દીધો. શીવાજીને તારાજ કરવાને સુલતાને મોટી સેના સાથે ખીજ સરદારને રવાના કર્યો. આ સેનાએ શીવાજીને પન્હાળના ગઢમાં ઘેરી લીધો. ચાર મહીના સુધી તે કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યો, પણ આખરે શીવાજીએ તે જગ્યા છોડીને નાસી જવા ધાર્યું. ચાર હજાર સૈનિકો સાથે શીવાજી વિશાળગઢ તરફ નાઠો. ખીજપુરનું સૈન્ય તેની પાછળ પડ્યું.

ગતભર કુચ કર્યા પછી શીવાજી ડુંગરમાં ઘસીને જવાના એક સાંકડા ધાટ આગળ આવી પહોંચ્યો. શત્રુની સેના પણ પાછળ ધસતી હતી. તેને લાગ્યું કે હવે કોઈ રીતે બચાવ થાય એવું નથી, અને વિશાળગઢ તો હજી દૂર છે. તેથી તેણે દુશ્મનોની સામે જ ચલાવું ઠીક ધાર્યું. થોડી વારમાં ત્યાં પ્રબળ મુઠ્ઠા જામ્યાં. ચાર હજાર મરાઠાની મુઠ્ઠીભર સેના અગણિત મુસલમાનો મામે શી રીતે ટકી શકે? તેની વીસાત શી? એ વેળા બધા મરાઠાના બૂકા નીકળી જાય એવું હતું.

પણ બાજુપ્રભુએ કહ્યું, ‘મહારાજ, આપ વિશાળગઢ સીધાવો. જ્યાં સુધી આપ ત્યાં હેમકુચન નહિ પહોંચો ત્યાં સુધી હું મુસલમાન ફોજને રોકી રાખીશ. આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કોઈ બચ્ચાને ચસવા નહિ દઉં.’ શીવાજીને તેનું કહેવું ઠીક ન લાગ્યું. પણ જ્યારે મધ્યા મરાઠા સરદારો

તેમાં સમત થયા ત્યારે ન છુટકે બે હજાર મગધ લઈ શીવાજી મહારાજ વિશાળગઢ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

શીવાજીના ગયા પછી દેશપાડેએ બાકીના સૈનિકોને એ સાકડી નેળમાં લુદી લુદી જગ્યાએ ગોપ્તી દીધા, અને પોતે પચાસ ચોદાઓ સાથે નેળને મોઢે ઉભા રહી દુશ્મનો સામે ટક્કર ઝીલી ચલુઓનો ધસારો તો જારી હતો. બાજીપ્રભુએ એવું તો ઘેર સુદ જમાવ્યું કે દુશ્મનોના તગ દીધા પડ્યા. શીવાજી મહારાજે મહીમલામત વિશાળગઢ પહોંચી તોપનો અવાજ કર્યો બાજીપ્રભુએ તો અજબ રમખાણ મચાવ્યું હતું ઉંચે તોપનો અવાજ સાબળી તે સમજી ગયો કે શીવાજી સલામત પહોંચી ગયો, ધાયલ થયેલો ને લોહીથી નીતરતો બાજીપ્રભુ પોતાના પચાસ જુવાનો સાથે ત્યાં પડ્યો અને મરીને અમર થઈ ગયો.

અગ્નિચક્રને સત્તાનો લોભ થયો પોતાના પિતા રાજા બિંબિસારને મગધની ગાદી પરથી ઉઠાડી પોતે ગાદી પર ચઢી બેઠો, એટલેથી ન અટકતાં તેણે રાજાને કેદમાં નાખ્યો. રાણી વંદેહીએ પોતાના પુત્રને આવું ધાતકી કામ ન કરવા વીનવ્યો પણ તેણે ગણકાયું નહિ. અગ્નિચક્રનો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઈએ બિંબિસારને મળવા ન જવું તેમ ખાવા પણ ન આપવું માત્ર પતિવ્રતા રાણી આ હુકમનો ભંગ કરી હમેશ રાજાને મળવા જતી ને પોતાના પગનાં પોલા કન્દલાંમાં દૂધ ભરીભરી રાજાને છાનીમાની પાઈ આવતી. અતે ચોક્કીપહેરા એવો સખ્ત થયો કે રાણી પણ

રાત્રને મળી શકે તેવું રહ્યું નહિ. રાત્ર બિંબિસાર કેદખાનામાં ભૂખે મરવા લાગ્યો.

એક દિવસ અંધારી રાતે થોડો થોડો વરમાદ પડી જમીનમાંથી સુગંધી છુટતી હતી. આખું નગર શાંતિમાં ઘોરવું હતું. અજતશત્રુના પુત્ર ઉદયભદ્રની આગળી પાકી હતી તેથી તેને નિદ્રા આવતી ન હતી. ઘડીઘડીમાં તે વેદનાથી ચીસ પાડી જાગી ઉઠતો હતો ને ‘પિતાજી ! બહુ દુઃખ થાય છે’ એમ કહી રડી પડતો હતો. અજતશત્રુએ વહાલથી તેની દુખતી આગળી મોમાં ગમ્પી, ને કંઈક આરામ મળવાથી કુંવર નીરાતે સ્મર્ય ગયો.

એ જ વખતે એક દુઃખી દેખાતી સ્ત્રીએ પ્રવેશ કર્યો. તે અજતશત્રુની માતા રાણી વૈદેહી હતી. તેણે પાસે આવી અજતશત્રુ સામે ઠપકાભરી આખે જોયું ને પછી ધીમેથી કહ્યું, ‘અજતશત્રુ ! તને તો જાન ક્યાંથી હોય ? પણ તું નાનો હતો ત્યારે આટલા જ હેતથી તારી દુખતી આગળી જેણે મોમાં રાખી હતી, તેને તું આજે કેદમાં પુરી ભૂખે મારી રહ્યો છે !’ અજતશત્રુની દૃષ્ટિ એકદમ ખુલી ગઈ. તેને પિતાનું વાત્સલ્ય સાંભળ્યું ને પોતે તેના ખોળામાં ચડી હસ્યા કરતો તે દિવસે યાદ આવ્યા. એકદમ તે પોતે જ કેદખાના તરફ દોડ્યો ને તાળું ખોલી નાખ્યું.

અંદર અંધારા ઝોરડામાં એક તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ શરીર પડ્યું હતું. અજતશત્રુએ તેનો હાથ પકડી વહાલથી કહ્યું, ‘પિતાજી ! હું અજતશત્રુ આપની પાસે આવ્યો છું. જરા સામું તો જુઓ !’ બિંબિસારની મુછના જે ચાર વાળ

દાસ્યા, પણ તે માત્ર પવનથી હમણાં બોલશે એમ લાગ્યા કરતું હતુ, પણ કંઈ જવાગ મળ્યો નહિ.

અખતયતુ નાના બાપની માફક મૂસકે મૂસકે રોઈ પડ્યો ! 'ઓ પિતાજી ! હું અખતયતુ કરગરું છું એક વખત મારીનો મોલ તો બોલો !' કાણ બોલે ?

હજારત મોહમ્મદ પયગમ્બર સાહેબને ક્ષાતિમા નામે પુત્રી હતી તેને બે પુત્ર હતા હસન અને હુસેન હસનને મદીનાની ગાદી મળી ને હુસેન તેની સાથે રહ્યો ને વખતે મદીના અને દમાસ્કસ વચ્ચે હડહડતું વેર આવતું હતું પયગમ્બર સાહેબના વ્હાવા શિષ્ય માવીયાનો પુત્ર યેઝીદ દમાસ્કસની ગાદીપર હતો યેઝીદ કપદ કરીને હમનને તેની જ બીમી એજીન મારફત ઝેર આપી મારી નખાવ્યો હવે દમાસ્કસ માં લડવા માટે એકસો હુસેન રહ્યો.

હુસેનનું અતઃકરણ પોતાના વડીલ બાઈના મૃત્યુથી ચીરાઈ ગયું તે બમ હદયે પોતાના પિતામહ પયગમ્બર સાહેબની કબર પાસે જઈને બેઠો આખા મદીનાની પ્રજાના આસુ પથ્ય એને પીગળાવી શક્યા નહિ એ તો દર્પેશ જોવો બની ગયો ને લમભગ એકાંત છૂવન માળવા લાગ્યો.

પથ્ય યેઝીદને આ સમાચારથી શાન્તિ થઈ નહિ એને તો હુસેનનું જીવન કરવું હતું ને જીવન તો આવા પવિત્ર સ્થળમા યાવ નહિ તેણે એક નવી યુક્તિ શોધી કઢી.

હુસેનને અબ્દુલ્લા ઝૈયદ નામે એક અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર હતો તે કુશામા રાજ્ય કરતો હતો કુશ દમાસ્કસનું

ખડિયુ ગળ્ય હવે ચેતીદે તેને કહ્યું કે જો તું હુસેનને પેલી પવિત્ર આરામગાદીમાંથી દૂર ખેંચી લાવે તો તને પુષ્કળ પૈસો ને સ્વતંત્રતા બક્ષી ।’ અમદુલ્લાએ આ કહ્યું ન કર્યું પછી મિત્રાઈના વહાવલાર્યા સંદેશાઓ ને મદાનગીબર્યા શબ્દોથી, અમદુલ્લા ઝેમદે હુસેનનું દિલ પીગળાવ્યું, ને બના ભોગા હુસેને તેના શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકી કુદા જવાનું આમ તથા સ્વીકાર્યું.

મદીનાની પ્રજા આ સમાચારથી ગભરાઈ ગઈ હુસેનને આસુ મારીસારીને ન જના લોકોએ વિનંતિ કરી, પણ હુસેને જવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો.

પછી હુસેન પોતાની સ્ત્રી, બાલમવ્યા ને કબીલો લઈ રવાના થયો રસ્તામાં થોડા દિવસો તો મુશ્કેલી નડી નહિ ને સુખરૂપ માર્ગ કાપતા મૌ આગળ ચાલ્યા પણ કાશુ જાણે કેમ તેઓ રસ્તો ભૂલ્યા અરબસ્તાનના પ્રખર સૂર્યના બાળા નાખે તેવા કિરણો ધગધગતી રેતીમાં તપતા હતા, પવન પણ મુસનાટા દઈ ફૂકતો હતો ને પાણીનું ટીપુ સરખું ન મળે તેવા ભયકર મેદાનો આગળ ને આગળ આવતા હતા હવે પાછા ફરવું મુશ્કેલ હતું હુસેને પોતાના માણસોને મુકામ કરવા હુકમ કર્યો ને થોડાકને પાણીની શોધ કરવા મોકલ્યા તેજ વખતે સમાચાર મળ્યા કે તેના મિત્ર અમદુલ્લાએ વિશ્વાસઘાતની બાજુ ગોઠવી છે । પણ હુસેનનું ચિત્ત અત્યારે માત્ર પાણીની શોધમાં હતું તેણે મોકલેલા માણસોએ પાણીનો એક ઝરો શોધી કાઢ્યો, પણ ચેતીફના હથિયાગબધ માણસો તેની ચોકી કરી રહ્યા હતા ।

અને હવે હુસેનના તણુનો દેખાવ હૃદયદ્રાવક બન્યો. નાનામોટાં સૌ પાણી પાણી કરતાં હતા. ઉપર આશાભરી દૃષ્ટિ ફેરવે ત્યાં ચોખ્ખુ આરમાની આકાશ તપી ગયું હતું. માતાની છાતીમાંથી દૂધની મેર સૂકાઈ ગઈ. હુસેનના નાના કુમળા બાળકના હોડ પાણી વિના સૂકાઈ જતા હતા. બધી જગ્યાઓથી એકસરખો હૃદયદ્રાવક અવાજ આવતો હતો ‘પાણી ! પાણી !’

હુસેનની મ્ત્રી પોતાના બચ્ચાને લઈ ગોઠણિયાબર પડી દૂસકાં ખાતી મોલી ‘ખુદાની ખાતર માત્ર આ બાળક માટે બે ટીપા પાણી લાવે.’ આ દેખાવથી હુસેનનું મગજ ફરી ગયું તે પોતાના બાળકને લઈને પેલા પાણીના ઝરા પાસે દોડ્યો. પણ અફસોમ ! એના હુસ્મનોના હૃદય આ દેખાવથી પણ પીગળ્યા નહિ. હુસેને પાણી માગ્યું ત્યાં તીર આગ્યું, અને એવા એક તીરથી પેલું કુમળું બાળક વીધાઈ ગયું.

પોતાના બાળકના ખૂનથી તરમોળ થએલા હાથે હુસેન ગાંડા જેવો પાછો ફર્યો. એની આખમાં આસુ આવે એટલી પણ બીનાશ હવે રહી ન હતી. પોતાના પ્યારા બચ્ચાની છેલ્લી દૃષ્ટિ પાણી માગી ગઈ હતી ને હાથવારંવાર અત્યંત દર્દથી મોં તરફ વળતો હતો થોડીદારમા તે હમેશની તૃપા છીપાવવા ચાલ્યું ગયું.

હુસેન અને તેના માણસો હવે લડાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયા. વિશ્વાસઘાત ને ફૂરતાની સામે હુસેન પોતાના માણસોને લઈ જુખ્યા વરૂની માફક તૂટી પડ્યો. તેનો

ભત્રીજો ને બહાલા અકમરો એક પછી એક કપાઈ ગયા ।
 છેલ્લે માત્ર હુસેન પોતે રહ્યો । પણ તેણે તો ગળખ કરી
 તેના એક એક ઝપાટાથી દુશ્મનોના થોકડેથોકડા વઢાઈ
 પડતા હતા છેવટે દુશ્મનો ઝરો છોડી દધને જીવ મથાનવા
 જેમ આવે તેમ નાસી છૂટ્યા ।

હુસેન ઝરા પાસે જઈ તેના મીઠા ઠંડા પાણીમા દૂદી
 પડ્યો । તેના સુકા લુખખા હોઠ પર જારી વળી હતી ને તે
 પાણીની મીઠાશ સુધી શકે એટલો બેમાકબો ખની ગયો
 હતો તેણે ખોમો ભરી પાણી લીધું પણ તે હોઠને અડકાડે
 તે પહેલા તેના બહાલા મિત્રો ને સ્ત્રી પ્યાગે ભત્રીજો ને
 પ્રિય પુત્ર સૌ તેને યાદ આન્યા, અને પોતાના હાથમા પાણી
 પાણી પોકારતા મરી ગએલા તેના નાના પુત્રનો મૃત્યુ
 મમયનો દુખાર્ત પોકાર તેની સામે ખડો થઈ ગયો ।
 પોતાના હોઠ પણ લીંઝાવ્યા વિના તેણે પાણી નીચે નાખી
 દીધું ને તલવાર લઇને તે નાસતા દુશ્મનોની પાછળ દોડ્યો ।

અને હુસેન મૃત્યુથી અમર્ત્ય બની ગયો ।

આજથી તેરસો વર્ષ પહેલા બનેલા આ બનાવને
 દરેક સાચો ઇસ્તમી આજે પણ સભારે છે ને હસન અને
 હુસેનના નામથી આજ પણ યુસ્તીમ દુનિયા એ કરુણ
 બનાવ પર આસુ મારે છે

બાજુ પ્રજા દેશપાડેનું નામ મરાઠી ઇતિહાસમા મરાઠર
 છે પણ શિવાજી મહારાજના સેન્યમા પાંચ 'બાજુ' હતા
 આ એક બીજા માજીની વાત છે કન્હોજી નાયકનો એ પુત્ર

વિજયપુત્ર લશ્કર લઇને જ્યારે કૃતેહખાન નામે સરદાર
પુના ઉપર આવવા માડ્યો ત્યારે શિવાજી મહારાજ કન્હોજી
નાયક સાથે થોડું માવલા સૈન્ય લઇ પુરદર ગયા, અને
ત્યાંથી થોડું પાયદળ ને થોડા ચૂટી કાઢેલા સનારો ભગવા
જુડા સાથે કૃતેહખાન સામે લડવા મોકલ્યા પણ શિવાજીનું
આ નાનું લશ્કર હાર્દુ વેરાતું ગયું ને પાછું હઠ્યું એવી
રિધતિમા ભગવા જુડા સાથે તેના રક્ષણ માટે માન યાગીસ
પચામ માણસો ગયાં આ વખતે કન્હોજીનો પુત્ર બાજી,
પિતાને જણાવ્યા વિના જ આ જુડાના રક્ષણ માટે દોડ્યો
શનુઓને લાગ્યું કે ભગવો જુડા આ લીધો આ પકડ્યો પણ
એટલામા બાજી નાયકના આવવાથી બાજી બદલી ગઈ બાજીએ
હા કરી એકસામટા પાય સાતને કાપી નાખ્યા અને દુશ્મનની
આગલી હરોલને પાંખી નાખી રાજધ્વજને ખચાવીને જ તે
પુરદર પાછો ફર્યો આ પગક્રમની શિવાજીને ખબર પડતા
તે બંધો જ પ્રસન્ન થયો ને બાજીને 'સરભરાવ'નો ખિતાબ
આપ્યો પોતાના ચૂટી કાઢેલા થોડામાથી એ થોડા પણ
આપ્યા ને તેને પોતાની પાસે ગાખી લીધો

જીુના વખતમા લડાઈના સમયમા સાકેતિક પત્રો કેમ
લખાતા તેનો આ નમૂનો છે

અ જી ડા ટ જો ખ ગ ય ટ
આનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણેના તેના ઉકેલના અક્ષરો તેને
બદલે નંકી દેવાથી મળી રહે અ=ઇ, જ=ઘ ડ=વ, ટ=ર
ટ=ર, ખ=ન, ગ=પ ય=હ, એટલે કે 'ઉદુવાર દોન

પ્રહર. ' આવો પત્ર શત્રુના હાથમાં કદાચ જાય તો પણ તેને એમાંથી ખાતમી ન મળે.

જલધાન, ભૂમિધાન, વિમાન, અમિધાન ને વ્યોમધાન, આ પાંચ શબ્દો જે પાંચ રીતે આપણે માર્ગવ્યવહાર ચલાવતા તેના સૂચક છે વિમાન શબ્દ વિશે એક વિદ્વાન નીચેનો શ્લોક ટાંકે છે:

ગરુડમદહસૈ. કક્ષતૈરન્યૈ. પક્ષિગર્જરવિ
આકાશે વાહયેવાન વિમાનમિતિ સહિતમ્

અગસ્ત્ય ઋષિ પોતાની મહિતામાં પક્ષીઓને શી રીતે કેળવવા કે જેથી તેઓ આકાશમાં વિમાન ચલાવી શકે તેનું વર્ણન કરે છે. વિષ્ણુનું નામ ગરુડવાહન કહેવાય છે અને અગ્નિ ગૃધ્રવાહન ગણાય છે કદાચ પોતપોતાના વિમાન આ પક્ષીઓની મદદથી ચલાવવાનું તેમણે સુગમ કર્યું હોય તે સંભવિત છે છેલ્લી લડાઈમાં *કબુતરોએ કેવો ભાગ ભજવ્યો હતો તે સૌને યાદ છે. રાવણે પોતાના વિમાનના જ બળથી કેર વર્તાવ્યો હતો રામચંદ્ર પુષ્પક વિમાન દ્વિમાલય પર તણ દે છે એમાં એમનો હેતુ આ માર્ગનો અત્યંત દુરુપયોગ થવાથી તેનો નાશ કરવાનો પણ હોય !

* સદેશો લાવવા લઈ જવામાં બહુ જ તામના જેને મળી હતી તે કબુતર ' લીલી. ' બરાબર વખતસર સદેશો પહોંચાડીને ' રોર એમી ' નામના કબુતરે આખા સૈન્યને મોતના પન્નમાંથી બચાવી લીધાનો દાખલો છે.

બાળ પ્રભુ દેશપાડે ઉપગત એક બીજા બાળ નાયકની વાત હમણા થઈ હવે ત્રીજા મુરાર બાળ પ્રભુની એક વાત પુર્વદરનો કિલ્લો મોગન લશ્કરે ઘેરો હતો રાજા જયસિદ જેવો અનુભવી સેનાપતિ અને બાદશાહે તાજેતરમાં જ મોઝલેનું ખારે તોપખાનું, એટલે કાંઈ ગીતે પુગદ લઈ એવી આશા ન હતી આસાના ગદા દોર તુડી જાય ત્યારે ધણી વખત માણુમ છેલ્લો હિસાબ કરી લેવાની તૈયારી કરે છે એ બધકર પણ આવે ત્યારે નહિ ધારેના પગક્રમ અને સાહમ માણુસ કરી બેસે છે મુરાર બાળને જ્યારે ખબર પડી કે દિલેરખાન પાચ હજારનું સૈન્ય લઈ કિલ્લો સર કંવા ટેકરી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતસો મગધ લઈને તે મેદાને પડ્યો હાથોહાથની અખાઝપી જ શરૂ થઈ મુરારે તે દિવસે હદ કરી નાખી પાચમો માણુસને કાપીને પોતેસીધો દિલેરખાનના ઉપર જ ધસ્યો સાથે માત્ર સાડ જ મરાઠા હતા આ વિરન પરાક્રમ જોઈને ખાન તો હગ થઈ ગયો તે પછુ ખરો મુસલમાન જન્મ્યો હતો તેણે તેને શરણે ચલાવ્યું અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીવિતદાન આપવાનું ને પોતાની થાસે સગદાર તરીકે રાખવાનું જણાવ્યું પછુ રણુરંગે ચડેલો મનુષ્ય એમ કાંઈ નફોતોટો મણુવા બેસે છે ? જ્યાં ફના કરવાની કે ફના થઈ જવાની અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાની જ શરત ચાલતી હોય ત્યાં શુ મનુષ્ય કે શુ આખી પ્રજા કોઈ દિવસ ગણતરી કરતી જ નથી મુરાર બાળ ત્યા જ જણુસો મરાઠા સાથે રણુમાં પડ્યો આ સમાચાર ગદમા પહોંચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન ચડકતા બહાદુર સૈન્યને છાજે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાબ વાળ્યો

કે ' નાયક પડ્યા તેથી શું થયું ? અમે સધળા એના જેવા જ છીએ અને એવી જ હિંમતથી લડવાના છીએ નાયક પડવાથી કાંઈ લડાઈ ખતમ નથી થતી '

ન્યાય, કેળવણી, રહેઠાણ સુધારણા અને સહકારી મંડળ, આ ચારને આધારના સુધારાના સ્તંભ ગણી શકાય એ પશ્ચિમની વિદ્યાના જ બીજ છે અને આપણે ત્યાં આ વિચારો નવીન છે એમ ઘણા માનતા હાજે છે પણ વસ્તુ સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી વચ્ચેનો યુગ પડતો મૂકીએ જેના વિષે આપણને કાંઈક માહિતી મળી શકી છે તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાંની) આ વાત છે.

વાર્ધસિરૌપ સાહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર હિંદુસ્તાનમાં નવો ન હતો ચદ્રગુપ્ત અને તેની મંત્રી પરિષદનો એ કાળનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટ મળે છે મંત્રીપરિષદમાં મંત્રધર, એક પદવીધર મંત્રી, એક પદાધિકારથી વિહીન-રાજ્યનો નોકર નહિ તેવો-મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા આવશ્યક કાર્યને પ્રસંગે આ મંત્રીઓ અને મંત્રીપરિષદની સલાહ લેવાતી અને બહુમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતું જો કે રાજાને નિષેધ-એટલે કે વીટા-નો અધિકાર હતો.

પરંતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમાં શાસનતંત્ર ઉપર પ્રજાનો મત હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે નહિ એનાટોકામાં વધુ બે શબ્દો મળી આવે છે પૂર એટલે નગર કે રાજધાની તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના રહેવાથી એ શબ્દ થયો.

બાજી પ્રજા દેશપાડે ઉપરાત એક બીજા બાજી નાયકની નાત હમણા ચર્ચા હવે ત્રીજા મુરાર બાજી પ્રજાની એક વાત પુરદગનો કિલ્લો મોગન લશ્કરે લેયો હતો રાજા જયમિત્ર જેવો અનુભવી મેનાપતિ અને બાદશાહે તાજેતરમાં જ મોકલેલું ભારે તોપખાનું એટલે કોઈ રીતે પુરદર ટોકે એવી આશા ન હતી આશાના મધ્ય દોર તૂટી જાય ત્યારે ધણી વખત માણસ છેલ્લો હિસામ કરી લેવાની તૈયારી કરે છે એ જયમર પણ આવે ત્યારે નહિ ધારેલા પરાક્રમ અને સાહસ માણસ કરી બેસે છે મુરાર બાજીને જ્યારે ખમર પડી કે દિલેશખાન પાચ હજારનું સૈન્ય ચર્ચ કિલ્લો સર કરવા ટેકરી ચડે છે ત્યારે માત્ર સાતમો મગદા લઈને તે મેદાને પડ્યો હાથોહાથની ઝપાઝપી જ શરૂ ચર્ચ મુરારે તે દિવસે હા કરી નાખી પાચસો માણસોને ગાળીને પોતે સીધા દિલેશખાનના ઉપર જ ધસ્યો સાથે માત્ર સાઠ જ મરાઠા હતા આ વિરલ પરાક્રમ જોઈને ખાન તો દગ ચર્ચ ગયો તે પણ ખરો મુસલમાન જન્મ્યો હતો તેણે તેને શરણે થવા કહ્યું અને આ વીરત્વની તારીફ કરી જીરિતદાન આપવાનું ને પોતાની પાસે સગદાર તરીકે ગાખવાનું જણાવ્યું પણ રણુરગે ચડેલો મનુષ્ય એમ કોઈ નફિતોટો ગણુવા બેસે છે ? જ્યાં ફના કરવાની કે ફના ચર્ચ જવાની અથવા સ્વતંત્રતા મેળવવાની જ શરત ચાવતી હોય ત્યાં શું મનુષ્ય કે શું આખી પ્રજા કોઈ દિવસ ગણુતરી કરતી જ નથી મુરાર બાજી ત્યાં જ તલુસો મરાઠા સાથે રણુમા પડ્યો આ સમાચાર ગદમા પહોંચ્યા ત્યારે તેથી લેશમાત્ર ન ચડકતા બદાદુર સૈન્યને છાજે તેમ એકેએક સૈનિકે જવાબ વાળ્યો

કે ' નાયક પડ્યા તેથી શુ થયું ? અમે સધળા એના જેવા જ છીએ અને એની જ દિમતથી લડવાના છીએ નાયક પડવાથી કાંઈ લડાઈ ખતમ નથી થતી '

ન્યાય, કેળવણી, સહેજસુધાગળા અને સહકારી મંડળ, આ ચાગે અત્યારના સુધાગના સ્તબ ગણી શકાય એ પશ્ચિમની વિદ્યાના જ બીજ છે અને આપણે ત્યાં આ વિચારો નવીન છે એમ ધણા માનતા લાગે છે પરંતુ વસ્તુ સ્થિતિ તેનાથી તદ્દન જુદી હતી. વચ્ચેનો યુગ પડેના મુકીએ જેના વિષે આપણને કાંઈક માહિતી મળી શકી છે તે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની (આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાની) આ વાત છે

નાઈમરૌય માહેબ અને તેની કાઉન્સિલ એ વિચાર દિંદુસ્તાનમાં નવો ન હતો ચદ્રગુપ્ત અને તેની મંત્રી પરિષદનો એ કાળનો ઉદ્ભવેખ સ્પષ્ટ મળે છે મંત્રીપરિષદમાં મંત્રધર, એક પદવીધર મંત્રી, એક પદાધિકારથી વિન્દીન-રાત્યનો નોકર નહિ તેવો-મંત્રી અને એક બીજો, એટલા બેસતા આવશ્યક કાર્યને પ્રમગે આ મંત્રીઓ અને મંત્રીપરિષદની સલાહ લેવાતી અને મહુમતિ પ્રમાણે કાર્ય થતું જો કે રાજાને નિષેધ-એટલે કે વીટો-નો અધિકાર હતો

પરંતુ આટલા ઉપરથી પ્રાચીન વખતમાં શામનતત્ર ઉપર પ્રજાનો મત હતો તે મિદ્ધ ચર્ચ શકે નહિ એનાટોકામાં વધુ બે શબ્દો મળી આવે છે પૂર એટલે નગર કે રાજધાની તેના ઉપરથી પૌર એટલે પુરના રહેવાશી એ શબ્દ થયો

જનપદ એટલે રાષ્ટ્ર-દેશ. એ ઉપરથી જનપદ એટલે જનપદના-દેશના-નિવાસી. રાજધાનીના નિવાસી તે 'પૌર' અને રાજધાની સિવાયના પ્રદેશના-દેશના ગ્રહેવાસી તે 'જનપદ' જાડી ભાષામાં મોલીએ તો શહેરી અને ગામડિયા

પણ જનપદ શબ્દનો અર્થ એણી, જાતિ ગણ, સમ એવો પણ થઈ શકે છે 'પૌર-જનપદ' એનો અર્થ રાજધાનીની 'મ્યુનિસિપાલિટી' તથા દેશસભ કે રાષ્ટ્રસભ એવો થાય એવી સંસ્થાઓ હોવાના ધણા ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાંથી મળે છે

દશરથગણએ ધુવરાજને નિપત કરવા પૌર-જનપદ સભા બોલાવી હતી સત્રાદ મિદુસાર તક્ષશિલાના 'પૌર' ને આગ્રા કરી હતી કે તક્ષશિલાના ઉપગણને તે પદમ્યુન કરે વધારે કર નાખવા હોય ત્યારે રાજા પૌર-જનપદ પાસે માગણી કરે એવો આણુક્યે ઉલ્લેખ કર્યો છે કર વધારવો ધટાડવો કે કાઢી નાખવો એ પૌર-જનપદને આધીન હતું આવા ખીજા પણ છુટાછવાયા ઉદાહરણો પરથી નક્કી થાય છે કે દિદુસ્તાનમાં પ્રજાશામન ધણા પ્રાચીન વખતથી ચાલતું આવ્યું છે

ચદ્રગ્રમ મૌર્યના વખતમાં 'પ્રજાસ્તા' નામનો એક હોદ્દો હતો એને આપણે દક્ષતરદાગ કહી શકીએ એને જે જે વાતની નોંધ રાખવાની હતી તેમાં દેશસભ જાતિસભ-એ સર્વ સંસ્થાઓના નિયમ રીતરિવાજ વગેરેની નોંધ પણ કરવાની હતી.

નાનાફૂલવિમના જીવનનો એક પ્રસંગ છે સવાઈ માધવરાવ ઉપર એને પ્રીતિ હતી એની ઈચ્છા હતી કે એ જીવાન, પેશ્વાની ગાદીને ગોલાવે એવો બદાલુ થાય. એટલા માટે એણે એને આજીરાવ બીજની મેત્રીથી દૂર કરવાનો પણ પ્રયાન કર્યો હતો ત્યાર પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો આ મરણ આપઘાતને લીધે થયું છે એમ સાધારણ માન્યતા છે, તેમજ એ આપઘાત માટે નાનાફૂલવીસ સખ્ત દેખરેખ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.

પણ નાનાના જીવનનું આ કલક કટિપત છે તેમ જણાય છે. પેશ્વાના કુટુંબમાં ક્ષય તરફનું વલણ જોવામાં આવ્યું છે બાલાજી બાજીરાવ, માધવરાવ અને ચીમનાજી આપ્પા એ ત્રીણે જ મરણ પામ્યા હતા. મવાઈ માધવરાવનું શરીર પણ ક્ષયના વલણવાળું હતું તેમજ તેને મક્કર પણ આવતાં. આવી સ્થિતિમાં મહેલ ઉપરથી તે પડી ગયો અને તેનું મરણ થયું તે મમયે જીદાજીદા ત્રણ માણસોએ જીદે-જીદે રથને લખેલા ત્રણ પત્રો મળી આવ્યા છે તુકાજી હોલકરે અહમ્મ્યાબાઈ ઉપર લખ્યું છે કે 'મવાઈ માધવરાવ અકસ્માતથી પડી ગયો' મવાઈ માધવરાવના મરણ પછી માત્ર પદર દિવસે પુનામાંથી જ લખેલો બીજો પત્ર જણાવે છે કે 'વાયુના ઉપદ્રવથી સવાઈ માધવરાવ પડી ગયો' આપઘાત કર્યાનું માત્ર અંગ્રેજ લેખકે લખ્યું છે નાનાને જ્યારે આ અકસ્માતની ખબર પડી ત્યારે તે હિતાવળે મદદ કરવા દોડ્યો, અને તેમ કરવા જતા તે પોતે પણ બહુ ખરાબ રીતે પડી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સવાઈ માધવરાવ મરણ પામ્યો.

કુર્ગનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે લેકિને અયાનક ઉત્પાદ આ પો દતો એટલે એમણે એકમતે સૌએ બ્રિટિશ-ગાજતી માગણી કરી એમ કહેવાય છે. હિંદુસ્તાનમાં કુર્ગનો પ્રદેશ કાશીના ઉત્પત્તમાં મોંથી મોટો હિસ્સો ધરાવે છે. ધણા અંગ્રેજો ત્યાં એ ખેતી ઉપર જ મોંની મિલકત ધરાવતા થઈ ગયા છે ત્યાંની ૪૮૧૪૨ એકર જમીન આ ખેતીમાં છે. કુર્ગનો પ્રદેશ આ જાનની ખેતી માટે ઉત્તમ હતો અને અંગ્રેજોની વમાદત માટે પણ ઉત્તમ હતો, વળી કુર્ગનું રાજ્ય ખાવમાં થયું ત્યારે દરેક કર્નલને રૂપિયા પચીસ હજાર દરેક લેફ્ટેનન્ટને રૂ. ૫૦૦ હજાર અને દરેક મેજરને રૂ. ૧૫૦ હજાર તથા દરેક કૅપ્ટનને રૂ. ૫૦૦ હજાર એમ કાર્ધક વહેંચણી થયેલી.

કુર્ગના રાજાને એવી સફળિ થઈ કે તે પોતાનો અન્યાય રજુ કરવા ઠેક ઈંગ્લેન્ડ ગયો. ૪ મ ૧૮૫૨ માં એની એકની એક પુત્રી પણ માથે હતી રાજાને ખીન્ને તે કાષ્ટ કાવશે ન થયો, પણ દીકરી વટલીને કિશિપન થઈ ને કાર્ધ અંગ્રેજને પરણી, અને પોતે થોડાધણા અતિ માનવાચક શબ્દો હાર્ડ ડેનહાઉસી પાસેથી મૂળે મોંએ સાબળી રહ્યો. — અનમત, એણે પોતાનો રૂ. ૨૦૦ કરોડ હતો અને એક પેપર પણ અંગ્રેજોમાં છપાવ્યું હતું.

શિવાજી મહારાજની સાથે વિજયપુરના શાહને સધિ કરવાની જરૂર પડી હતી તે વખતે વિજયપુર તરફથી શાહજીને મધિદત્ત તરીકે નક્કી કરવામાં આવ્યા, પિતાને આવતા

સાબળાને શિવાજી તેમને મળવા ગયો. સાથે માતા જીજ્ઞામર્ષ તથા રાણી સામ્રામર્ષ અને સોયરાબાઈ પણ હતા. શાહજી નજીક આવ્યા ત્યારે શિવાજીએ દડવત્ર પ્રણામ કર્યાં ધણી દિવસે આખું કુટુંબ મળ્યું. પછી શાહજી પાલખીમાં બેઠા ને આખો રસાયો આગળ ચાલ્યો. પણ શિવાજી તો પિતાની પાલખી સાથે પગે પાળો જ ચાલ્યો આવતો હતો. શાહજી માટે ખડા કરેલા મડપમા બ્યારે તેઓ પહોંચ્યા ત્યારે શિવાજીનું હૃદય તો ક્યારનું પિતાની પાસે બેચાર વાતો કરવા ઉત્સુક બની રહ્યું હતું. પોતે જીવાનીમાં શાહજીની આરાતું ઉલ્લસન કરી વિજયપુર સાથે લડાઈ કરી, શાહજી કેદ થયા ને તેને દુઃખ પડ્યું એ પ્રસંગની તેણે માફી માગી લીધી. ઉત્તમ ઉત્તમ સયમ ને વીરત્વ સાથે મળેલી આ નમ્રતા જોઈ ને શાહજી જીભા થઈ ગયા અને શિવાજીને બેગી પડીને બોલ્યા, 'માફી કાણુ માગે? હુ કે તું?' તે સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિ પહેલનહેલી કલ્પી ને તેને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. પછી પુના મુકામે બાપદીકરા વચ્ચે મંધિ થઈ વિજયપુર મગકાગ તરફથી શાહજી ને શિવાજી તરફથી શિવાજી પોતે. શાહજીએ ત્યાં સુધી વિજયપુર સાથે સધિ રાખવાનું શિવાજીએ વચન આપ્યું ને વિજયપુર મરકારે તેને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે કબુલ્યો. બાપ સગકારી પેન્શનગ, પણ દીકરો સ્વતંત્ર રાજા

બાપદીકરો ત્યાંથી કેટલાક કિલ્લા જોવા નીકળ્યા. રાયરી પહોંચ્યા ત્યારે બાપે જોયું કે આ સ્થળ દુર્બોધ છે તેણે શિવાજીને કહ્યું કે ચારે તરફ ફુગરાથી વીંટાએલા આ સ્થળને કિલ્લાથી રક્ષિત કરી દે તો નમુનેદાર કિલ્લો થાય

ગાગડને બાલે આ જમ્યાને મુખ્ય સ્થળ બનાવવા જેવું છે શિવાજીને બાપની અનુભવી સલાહ ગમી અને તેણે રાયરીનો રાયગઢ બનાવ્યો એ સ્થળને મિલ્લેબધી કરી મજબૂત બનાવવા માટે તેણે આગાજી સોનદેવને નીમ્યો તથાગીથી સો ફૂટ ઉંચે માતા જીજ્ઞાબાઈનો મહેલ બન્યો ત્યારે મિલ્તાનું કામ પૂર્વ થયું ત્યારે શિવાજીએ દરેક પીટાબ્યો કે દરવાજા સિરાપના બીજા કાર્ષ પશુ રસ્તેથી જો કાર્ષ પશુ મદમા પ્રવેશ કરે તો તેને સોનામહોરની કાથળા અને સોનાનું કડું બેટ મળશે કુમરાની રજેરજ વાત જાણનાર એક મહારે આ બીકુ ઉપાડી લીધું તેણે તો આ કુમરાના છાના રસ્તા, ભોયરાં પગદડી ને એક કુમરામાંથી બીજામા ને બીજામાંથી ત્રીજામા ચાલ્યા જતા મંતાકુકડીના અનેક માર્ગો નાનપણના તોફાની જીવનમા જોઈ કાઢ્યા હતા શિવાજી મહારાજ અને મહાજી બીજુ હતું ત્યાંથી એક ધડીમાં તે અદૃશ્ય થઈ ગયો જોતજોતામા કાથુ જાણે ક્યાંથી તેણે કિલ્લામા પ્રવેશ કર્યો ને ધડીના છદ્દા ભાગમા તો સૌ જુએ તેમ કિલ્લાની ટોચ પર મહારે ચડાવેલો વાવટો દેખાયો.

શિવાજી પાસે આવીને તેણે પ્રજ્ઞામ કર્યા મહારાજે તેને ઈનામ આપ્યું ને તે રસ્તાનું નામ ચોર દરવાજા પાડી તેને સુરક્ષિત દરવાજાઓ રોકાવી લીધો.

આ પછી એક વખત એક રખારણુ રાયગઢમા આવેલી દૂધ વેચતી જાય ને ઠેકઠેકાણે ખોગી થતી જાય રાત પડી ગઈ, દરવાજા બંધ થઈ ગયા ને તે કિલ્લામા રોકાઈ પડી નાનું છોકરું ઘેર ટળવળતું હતું સાસુ રાહ

જેતા હશે, સસરાજી ઊંચાનીચા થતા હશે એવા વિચારમાં
રખાવજી તો મૂઝાઈ ગઈ પણ દરવાજો કાઢી ખોલી
આપે નહિ પરંતુ કુગરાના દૂધમલ બચ્યા એમ
કેદમાં રહે ? તો તો રખાવજીની જીવાની લાજે ના ? એનું
નામ હીરાકણી હીરાકણીએ ખરેખર પોતાનું તેજ બતાવ્યું
અધારે જન્મતા જિંદગીને જોખમે કિલ્લો ચડીને નીચે
ઊતરી ગઈ, ધરમાં પહોંચી ને રાત ઘેર ગાળી ત્યારે જ
એને તિરાત થઈ

શિવાજી મહારાજને ખબર પડી હીરાકણીને ખોલાવી
' રાત્રે તે કિલ્લામાંથી રસ્તો ક્યાં રીતે કર્યો ? ક્યાંથી ઊતરી
ગઈ હતી ? '

' મહાગજ ! ' અમે તો કુગરાના બચ્યા, અમને કાઢી
કુગરા રોકે કે ? જીએને, આ રસ્તેથી નીચે ઊતરી જવાય '
કહેતા હીરાકણીએ કિલ્લા ઉપરથી જ્યાંથી પોતે ઊતરી હતી
તે રસ્તો શિવાજીને બતાવ્યો મહારાજે ત્યાં જુર્ન બધાવી
લીધો ને જુર્નનું નામ પાડ્યું ' હીરાકણી '

એક હજાર હાથી, ત્રીસ હજાર ગેડા ને ચોદસો
પાળેલા હરણ ઉપરાત વાઘ ભેંસ, કુકડા ને બાજી ।
૪ સ ૧૫૮૫ની માલમા મહાન અકબરના જમાનામાં આવેલા
તથા અંગ્રેજો ન્યૂનરી લીડઝ ને શ્રીય આગ્રાનો આ વૈભવ
જોઈને હક થઈ ગયા ' નામદાર જલાલુદ્દીન અકબર-
ખાતાના રાજ ' ઉપરનો ગણી એનિઝામેથનો કાગળ લઈને
નીકળ્યા હતા તો ચાર જણા-જેન ન્યૂનરી, શ્રીય, વિલિયમ

લીફ્ર અને જોઈસ રોરી ધણી મુરદલીએ માંડમાડ તેઓ
 હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા હતા પણ તેમનો જોઈસ તો રહ્યો
 ચિત્રકોટ, એટલે તેણે તો ગોવામાં કાઈ મુદરીના મોદમા
 ત્યાં જ ધર લ્યું હતુંપુર સિદ્ધીમાં બાદશાહ અકબરનો દગબાર
 જોઈને લીડાનું મન પણ ચળી ગયું હતું તે દિવસ
 માણેકનો વેપારી અને મોગલ દરબારમાં નો લીરા-મોલી-
 માણેકની છાગ લીડે એટલે એ પણ અકબર બાદશાહનો
 ઝવેરી બની ગયો રહેવા એક ધર મળ્યું, નોકરી
 કરવા પાંચ શુભામ મળ્યા, અને દરગઝનો છ શિલિંગ
 જોઈનો મુસારો પણ મળ્યો આમ ચારમાથી બે ડગ્યા,
 હવે પોતાને વતન હિંદની બધી વાત પહોંચાડવા માટે બે જ
 જણ રહ્યા ન્યૂબરી અને શીચ તેમાથી ન્યૂબરી સાહેબને
 રસ્તે પાછો ફરી કાન્દહ-ગિનોપદ પહોંચી ત્યાંથી ફરનોફરનો
 બગાળાના કિનારા પર આવનાનો હતો ને શીચ બગાળાના
 કિનારે એની રાહ જોવાનો હતો પણ ન્યૂબરીનો કાઈ પત્તો
 લાગ્યો નહિ

અતે છ સ ૧૫૮૬માં એકનો શીચ પોતાને દેશ જવા
 પાછો ફર્યો ૧૫૮૨નો તે નીકળેતો બરાબર નવ વર્ષ પોતાના
 દેશ માટે ધણીધણી નવી વાતો લઈને છ સ ૧૫૬૧માં
 ઈંગ્લેન્ડને કિનારે તેણે પગ મૂક્યો ચાર જણા એક જ ધ્યેય
 સિદ્ધ કરવા નીકળ્યા તેમાથી અંતે એક જણે દેશને જે
 આપવાનું હતું તે દેશને ચરણે મૂક્યું, એણે એનાએ પાછી
 મુસાફરી શરૂ કરી હશે-પોતાના ત્રણ મિત્રો ગુમાવીને-ત્યારે
 એના હૃદયમાં કેટલું ગંધન ચાલી રહ્યું હતું ?

શોહાનશાહ જહાંગીરે ઈંગ્લેન્ડના રાજા જોર્જમ્સ પહેલા ઉપર જે કાગળ સર ટૉમસ રોને આપ્યો તે અમદાવાદથી લખ્યો હતો. અકબર બાદશાહના વખતમાં જે વાત શીએ ઈંગ્લેન્ડ પહોંચાડી તે વાત ઉપરથી મગ ટૉમસ રો દ્વિતીયા આવીને અંગ્રેજ વેપારીઓ માટે સગવડતા મેળવી ગયો. સુરત એ અંગ્રેજ સત્તાનું બીજું બંધુ એ મગ ટૉમસ રોના પ્રતાપે

રામશાસ્ત્રી મરાઠી સામ્રાજ્યના મહાન પુરુષોમાં ગણાય છે. કૃષ્ણા નદી પર આવેલા એક નાનકડા ગામડા માણસીમાં એમનો જન્મ થયો હતો. પહેલા એ પેશ્વા નાલાજી બાજીરાવ પાસે તહેનાતમાં રહેતા પણ એક પ્રસંગે પેશ્વાએ એને કોઈ કારણસર ઠપકો આપ્યો. એટલે એણે નોકરી છોડી દીધી, - કદાચ એ ઠપકો એના અલભ્યપણા માટે જ હશે. રામશાસ્ત્રી બનારસ ગયા અને ત્યાં ત્રિદામ્યામમાં ડૂબી ગયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એની વિદ્વતા જોઈને પેશ્વાને ધણી નવાઈ લાગી. એની વિદ્વતા અને ચારિત્ર્યે સંધ્યા પર અજન્મ પ્રતાપ પાડ્યો. માધવરાવ પેશ્વા એમને પિતાતુલ્ય માનતો એક વખત એવું બંધુ કે પરિતોની શાસ્ત્રચર્યા અને વેદાંતવિવેચન સાબળીને માધવરાવ શાસ્ત્રોક્ત અનુદાનના કાર્યમાં પડી ગયો. પેશ્વાને આવા શાસ્ત્ર પ્રમાણેના પૂજનવિધિમાં પુષ્કળ સમય ગાળતો જોઈ રામશાસ્ત્રીને ખેદ થયો. માધવરાવનો સ્વભાવ આગ્રહી હતો એટલે એને સીધી શિખામણ આપવા જતા વખતે ઊંધું વેતરારો એમ શાસ્ત્રીને લાગ્યું. એક દિવસ તો રાજનીતિના મહત્વના કામ માટે

રામસાસ્ત્રી માધવરાવને મળવા ગયા ત્યારે માધવરાવ જપ જપાન્નિમાં એવા લીન હતા કે મળી શકાયું નહિ બીજે દિવસે ગમસાસ્ત્રીએ પોતાનું રાજનામું મોકલી આપ્યું અને પોતે પણ કાશી વારાણસી જઈને ધ્યાનમગ્ન રહી તપસ્વી જીવન ગાળવા માગે છે એવું કારણ એમા આપ્યું માધવરાવને તરત પોતાની જૂથ સમજાઈ અને સાસ્ત્રીજીને મળી ન શકાય તે માટે માફી માગી પણ રામસાસ્ત્રીએ તો કહ્યું કે મળી ન શક્યા એ બાબતનો મને વસવમો નથી, પણ રાજ તરીકેના કર્તવ્યો તવીકાર્યા પછી આવું બાહ્યજીવન શરૂ કરે છે એની જ મને તો ચિંતા થાય છે તમને બાહ્ય જીવન ગાળવાનું મન થયું હોય નો ગત્યધુરા કોઈ બીજા યોગ્ય માણસના દાયમા સોપી દઈ મારી સાથે ચાલી નીકળો એટલે આપણે બન્ને બાહ્યજીવન ગાળીશું બીજે જ દિવસથી માધવરાવના જપજપાદિ અદસ્ય થઈ ગયા અને એજે રાજમાજલાગમ્મ લક્ષ આપવા માડયું

નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખૂન થયા પછી રામસાસ્ત્રીના ચારિત્ર્યની ખરી લખતતા ઝગડી જીરી જ્યારે રાધેબાએ એમને પૂછયું કે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત શું હોઈ શકે ત્યારે સાસ્ત્રીએ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી શબ્દોમા જવાબ વાળ્યો 'પ્રાયશ્ચિત્ત ? અગ્નિમા બળી મરવું એ એક જ એવું પ્રાયશ્ચિત્ત છે જેણે પોતાના લત્તીજીને માર્યો એવા પેશ્વાની નોકરી મારાથી ન થાય અને આમ કહીને એમણે તરત નોકરી છોડી દીધી

તે પછી નાનાકુટુંબીસે પોતાની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે સાસ્ત્રીજીને માનભેર બોલાવી મુખ્ય ન્યાયાધીશની જગ્યા

સભાગવાની વિનિતિ કરી હતી, ને તે પ્રમાણે તેમણે મૃત્યુ-
પર્યંત એ હોદ્દાની તટસ્થતા જાળવી હતી કહેવાય છે કે
નાનાને પણ, રામચાઓની નજરમાં પોતે બિતરી ન જાય
માટે ચીવટ રાખીને તટસ્થતાથી કામ કરવું પડતું

નરકસરી નેપોલિયન જે વખતે સેંટહેલીનામાં રાજ-
કેદી હતો તેજ વખતે પેશ્વા બાહુરાવ ખીજો પણ બિથુરમાં
રાજકેદી હતો પણ એ બન્ને રાજકેદીના માનસ ને વર્તનમાં
આકાશપાતાળ જેટલું અંતર હતું. પેશ્વાને પોતાની સત્તા
ખોયાનો કોઈ દિવસ પશ્ચાત્તાપ પણ થતો ન હતો દિવસોના
દિવસ એક પછી એક સુખી સ્વપ્નની માફક એણે કાઢી નાખ્યા
આવી વૃત્તિમાં મંન્યાસોની વિરક્તિ હતી એમ કોઈ માની
ન બેસે માટે એનું થોડુંક જીનનચરિત્ર તપાસી લેવાની
જરૂર છે.

બિથુરમાં લગભગ છ માર્ચલના ઘેરાવાનો પ્રદેશ
બાહુરાવના રહેકાણુ માટે નિર્માણ કર્યો હતો. નર્તકીઓ,
ગવૈયા, મણ, ખેડાડી, જાદુગર એક પછી એક ત્યાં આવ્યા જ
કરતા એને વિલાસ અને વૈભવના કરતા વધારે આનંદ
કોઈ ને કોઈ આપી દેવામાં આવતો, ગ્વાલિયરથી, અહ્મદાબાદથી,
દક્ષિણમાંથી બનારસમાંથી જુખ્યા શાઓઓનાં ટોળા
બાહુરાવને ત્યાં આવ્યા જ કરતાં. પૂનામાં એ પાંચ સ્ત્રી
પરણ્યો હતો અને બિથુરમાં રહ્યા પછી બીજી વધુ પાંચ
પરણ્યો ! એક બે નહિ પણ લગભગ વીસ વર્ષ એણે બિથુરમાં
ગાલ્યાં, પણ એ સઘળો સમય ક્યા ગયો એની પણ
બાહુરાવને ખબર પડી નથી !

માત્ર સુંદર રીતભાત-બીજાને પ્રસન્ન કરવાની સુંદર રીતભાત અને બીજા કાઈ જ નહિ-નહિ એ તો, સર જેઈમ્સ મેકિન્ટોશે નોખ્યું છે કે, નેપોલિયન પહેલો, બાજુરાન બીજો અને જ્યોર્જ ત્રીજો એ ત્રણે એ બાગતમા સમાન હતા, અને તેમા પણ બાજુરાવનો નખર પહેલો હતો ।

બાજુરાવ લગભગ ૮૦ વર્ષે ઈ સ ૧૮૫૧મા મરણ પામ્યો એક વખત એણે કંપની સરકારને ૭ લાખ રૂપિયા વ્યાજે પણ ધીરો હતા અને શીખ વિમુક્ત વખતે તો પોતાને ખર્ચે બે રેજિમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કંપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી

નેપાળનો અર્થ 'ને' નામના મુનિથી રક્ષિત એવો છે મહાભારતના પ્રખ્યાત યુદ્ધમા નેપાળનો રાજા પાડવોને મદદ કરવા ગયાનો ઉલ્લેખ છે અશોકે નેપાળ જીત્યું ત્યારે ભગવાન બુદ્ધ તરફની ભક્તિથી પ્રેરાઈને તે ભક્તિભાવે નેપાળમા આવેલો અશોકની પુત્રી ચારુમતી ત્યાના રાજા સાથે પરણી હતી અને અત્યારે નેપાળમા લલિતપટ્ટન છે તે તેનું વસાવેલું છે 'નેપાળના ગુરખા' એવી માન્યતામા થોડીક ભૂન છે નેપાળના મૂળ રહેનારી 'નેવાર' છે ગુરખા નામે ત્યા એક ગામ છે અને એની આમખામના રહેનારા જ ગુરખા કહેવાય છે નેપાળની કારીગરીમા ઊંચા પ્રકારની આર્થ સંસ્કૃતિની છાયા છે મત્સ્યેન્દ્રનાથ એક વખત નેપાળના રાજગુરુ હતા અને હજુ પણ ત્યા તેમની રથગત્રા નીકળે

■ ઇ સ ૧૪૦૮ સુધી મત્સ્યેન્દ્રનાથની ત્યા પૂજા પણ

યતી અને તેમનું મંદિર હતું. આને ધરતીકંપથી એ મંદિર નાશ પામ્યું છે.

સ્વદેશી માલને વિદેશમાં ખપાવવાની યોજના છેક ચન્દ્રગુપ્ત અને તે પહેલાંના કાળની ચાલી આવે છે. ચાલુક્ય એવા કામ માટે એક ખાસ અધ્યક્ષ-પર્યાધ્યક્ષની નિમણૂક કરવાનું સૂચવે છે. પર્ય અને પ્રતિપર્ય-પરદેશમાં વેચવાનો માલ અને પરદેશમાંથી લેવાનો માલ, એ બંનેના મૂલ્યની તુલના, સડક-કર, ગાડીભાડું, હાવણીનો કર, નૌકાભાડું, બયપ્રતિકાર (વીમો) એ બધાંનો જરાબર મેળ કરીને શુદ્ધ લાભ મળે તો જ એનો વેપાર કરવાની ચાલુક્ય સલાહ આપે છે. જે દેશો સાથે એવો વેપાર કરવાથી શુદ્ધ લાભ મળે તે દેશો સાથે જ પર્યાધ્યક્ષે એવા વ્યાપારની ગોઠવણ કરવી. રાષ્ટ્રને નુકસાન કરવાવાળો માલ અથવા જેમાંથી કાંઈ ફળ ન મળે એવો માલ બજારમાં વેચવા દેવાની મના હતી, તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપકારક એવા માલ પર 'શુદ્ધ' માફ હતું.

સમ્રાટ અકબરનો મત્રી અબુલ ફઝલ ભારે વિદ્વાન પુરુષ હતો. પંદર વર્ષનો યતાં સુધીમાં તેણે ધર્મશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથો વાંચી નાખ્યા હતા; અને વીસ વર્ષનો યતાં તો તેણે પોતાનું શાન્ત સાહિત્યજીવન શરૂ કરી દીધું હતું. એક વખત એવું બન્યું કે ભાગ્યે જ મળી શકે તેવું એક પુસ્તક અબુલફઝલના હાથમાં આવ્યું પણ તેના દરેક પાનાનો અરધોઅરધ ભાગ બળીને નાશ પામ્યો હતો

અણુવક્ષ્યે પ્રથમ તો બળી ગએલા ભાગના છેડા પર નવા કારા ઠાગા ચોડી દીધા તે પછી પુસ્તક વાચવાનું શરૂ કર્યું. બધી વખત વાંચ્યા પછી, ને પુગતો વિચાર કરીશ્રીને અણુવક્ષ્યનું અધુરો ભાગ પુરો કરતો ગયો. કેટલોક વખત ગયા પછી અચાનક આ પુસ્તકની બીજી નકલ એક જગ્યાએથી મળી આવી. અણુવક્ષ્યે પુરૂં કરેલું પુસ્તક લગભગ આ પુસ્તક જેવું જ હતું ને કેટલીક જગ્યાએ તો વિચાર, શબ્દ, શૈલીને વાક્ય પણ બધા જ તેના જેવા હતાં. અણુવક્ષ્યના અભ્યાસની એકાગ્રતા એના હરીફને હરાવે તેવી હતી.

જહાગીરનો સ્વભાવ અત્યંત ન્યાયપ્રિય હતો. એના વખતમાં હૉકિન્સ નામનો એક સાહેબ આ દેશમાં આવ્યો હતો. મુગલમાં ત્યાંના સ્થાનિક અધિકારીઓએ એને પરદેશી બધી ખુશ હોરાન ક્યો હૉકિન્સ આ વાતની ફરિયાદ કરવા દિલ્લી ગયો. તેના મનમાં એમ હતું કે આવડી મોતી શહેનશાહતમાં, જ્યાં સુરત અને દિલ્લી વચ્ચે ૭૦૦-૮૦૦ માર્ગવર્તન અંતર છે ત્યાં આવા સાધારણ જીવનના પ્રમંગો પર કોણ લક્ષ આપતું હશે? પરંતુ જ્યાં તે જહાગીરને મળ્યો ત્યાં તેને ખમર પડી કે જહાગીરને સુરતની વાતની તલેતલ ખાતમી મળી ગઈ હતી ને તેણે તરતજ તે વિષે ન્યાય પણ આપ્યો હતો!

હૉકિન્સે લખ્યું છે કે કોઈ પણ અધિકારી મળને અન્યાય આપે છે એવી ખમર જહાગીરને પડતી કે તરતજ તે અધિકારી ગમે તેવડો મોટો હોયતોપણ તેના ઘડોવાડવો ફટાઈ જતો!

સર દોમસરોએ જહાગીર વિષેની રજેરજ દફતર આપી છે જહાગીરને દ્રાક્ષ નારંગી ને ઝાંજીર પર પ્યાર હતો, ને પાછળથી ગુજરાતની મુસાફરી કર્યા પછી, તેને ગુજરાતના ખીચડી ને બાજરીનો રોટલો ભારે પમંદ પડ્યા હતા દોમસરોએ લખ્યું છે કે જહાગીર ચિત્રકલાનો શાખીન હતો એક વખતે જહાગીરે રો પાસે એક સુદર ચિત્ર જોઈ તેની માગણી કરી પણ પોતાના એક મૃત્યુ પામેલા મિત્રનું તે ચિત્ર હોવાથી, રો આપવાને ખુશી ન હતો. જહાગીરે તે ચિત્રની નકલ કરાવવા માગી લીધું નકલો થઈ રહ્યા પછી બધા ચિત્રો પાસે પાસે મૂકી જહાગીરે રોને તેનું મૂળ ચિત્ર જોળખી કાઢવાનું કહ્યું. રો મહા મુશ્કેલીથી પોતાનું ચિત્ર જોળખી કાઢી શક્યો.

જહાગીરના હસ્તાક્ષર સુદર હતા, અને તે હજી પણ બાકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયજેરીમા સાચવેલા છે. જહાગીરે પોતે પણ કાશ્મીરના કુદરતી દેખાવના કેટલાક સુદર ચિત્રો દોર્યા છે.

બાકીપુરની ખુદાબક્ષ લાયજેરી એ એક મનુષ્યના સ્વાત્માર્પણનું દુળ છે

ખાન બહાદુર ખુદાબક્ષ બિહાર પ્રાતમા ચા(છા)પરા નામે ગામમા જન્મ્યા હતા તેમના પિતા મહમ્મદબક્ષ બાકીપુરમા વકીલ હતા ખુદાબક્ષે પણ પિતાનો જ ધર્મો હાથ લીધો ખુદાબક્ષની યાદચક્તિ અદ્ભુત હતી મહમ્મદ બક્ષ દ્વારસી

અને અરબી ભાષાના સારા વિદ્વાન હતા જ્યારે તે મરણ પચારી પર પડ્યા, ત્યારે તેમણે ખુદાજી પાસેથી વચન લીધું કે તેણે બાકીપુરમાં એક સુંદર પુસ્તકાલય બધાવવું, તે તેમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભેગા કરવા. ખુદાજી મરતા પિતાને આ વચન આપ્યું, ને તે આખી જીંદગીભર મહેનત કરીને પાળ્યું.

ખુદાજીને પિતા તરફથી આશરે ૧૫૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો વારસામાં મળ્યા હતા. ખુદાજી તે વધારીને ૫૦૦૦ નો સંગ્રહ કર્યો. તેમાંનાં ત્રણ હજાર પુસ્તકોની કીંમત જ અઢી લાખ રૂપીઆ અંકાર્ષિ હતી. ખુદાજી, પિતાને આપેલા વચન પ્રમાણે એ પુસ્તકસંગ્રહ માટે એંશી હજાર રૂપીઆની કીંમતે એક મકાન પણ બધાવ્યું કુટુંબની અત્યંત સાચારણુ સ્થિતિમાં ખુદાજી રજ પણ આનાકાની વિના પિતાની છેલ્લી ઈચ્છા પૂરવા વચન આપ્યું અને આખી જીંદગીની કમાણી તેની પાછળ હોમીને અંતે તે પાળ્યું પણ ખરું.

પિતૃભક્ત ખુદાજીના આ સંગ્રહ તરફ એક વખત અકસ્માત ઈશ્વરે પણ મદદનો હાથ લગાવ્યો હતો. તેના પિતા મહમદ જી પાસેથી પટલાના જલ્લ મિ. જે. બી. ઈલીઅટે એક દુર્લભ પુસ્તક વાચવા લીધેલું પાછળથી મિ ઈલીઅટે તે પુસ્તક માટે જે માગે તે કીંમત આપવાનું કહી, પુસ્તક પાછું આપવાની ના પાડી મહમદ જીને આથી બહુ ખેડું લાગ્યું, પણ તે કંઈ બોલ્યા નહિ. મિ ઈલીઅટ જ્યારે નોકરી પરથી ફારક ચલા, ત્યારે તેમણે પોતાના

સધળા ઉપયોગી હસ્તલિખિત ગ્રંથો કેટલીક પેટ્રીઓમાં ભરીને ઈંગ્લેન્ડ રવાના કર્યા, અને નકામા પુસ્તકોની એક પેટ્રી ભરીને તે પટણામાં જ લીલામથી વેચવા મુકી દીધી. દેવેયોગે તેણે મહમ્મદ બક્ષ પાસેથી વાંચવા લીધેલું પેલું દુર્લભ પુસ્તક પણ તેમાં જ રહી ગયું ! એટલું જ નહિ પણ બાદશાહ શાહજહાંના હસ્તાક્ષરવાળું ‘મજલીસે ખામસા’ નામનું એક બીજું હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આ નકામા લીલામથી વેચવાનાં પુસ્તકો ભેગું પડી રહ્યું ! લીલામમાં એ સંગ્રહ મહમ્મદ બક્ષના હાથમાં આવ્યો ! તેને પોતાનું મૂળ પુસ્તક તો મળ્યું જ; પણ સાથે બાજમાં ‘મજલીસે ખામસા’ પણ આવ્યું !

મિ. ઈલીઅટને ઠેક ઈંગ્લેન્ડ પહોંચ્યા પછી આ વાતની ખબર પડી. પણ પછી તો ધુંવાધુંવા થાય એટલું જ.

રાજકુમાર ખુશરૂના બળવા વખતે જહાંગીરે કેટલીક અધટિત વર્તણૂક ચલાવી હતી પોતે જુવાનીમાં બળવો કર્યો ત્યારે અકબરે કેટલી માયાથી તેને વશ કર્યો હતો એ જહાંગીરે સંભાર્યું હોત તો એના ચારિત્ર પર આ કસક ન આવત. ખુશરૂના મિત્રો તથા સૈનિકોમાંના ધણાને શણી પર ચઢાવવામાં આવ્યા અને ત્યાં આગળથી ખુશરૂને હાથી પર બેસારી પસાર કરવામાં આવ્યો, કે જ્યાં તે પોતાના મિત્રોની અવદશા જોઈ શકે. ખુશરૂના કામળ અંતઃકરણ પર આ દૂર દશ્યની એવી છાપ પડી ગઈ કે તે ત્યારપછી ધણા દિવસો સુધી હમેશા રોયા જ કરતો !

તેના સુદર ચહેરા પર શોકની એવી તો ધાતી રેખાઓ
આવી ગઈ કે તે મગ્ન સુધી ભુસાઈ નહિ.

આ જ અરમામાં જહાંગીરે જાખોના ગુરુ અર્જુન
સીંગને પણ કેદની શિક્ષા શ્રી હતી

શીખ ગુરુ ગમદામનો સૌથી નાનો પુત્ર તે ગુરુ
અર્જુનમીંગ તેની યોગ્યતા જોઈ પિતાએ તેને ગુરુની ગાદી
આપી હતી અર્જુનના મોટા ભાઈ પૃથ્વીદાસ આ વાત
સહન થઈ શકી નહિ તેથી તેણે અર્જુનનો દ્વેષ કઠવા
માંડ્યો. પૃથ્વીની સ્ત્રી પણ અરેખા સ્વભાવની હતી એટલે
આ દ્વેષ વધી ગયો. એના એક અમનદારે પોતાની પુત્રી
સાથે ગુરુ અર્જુનના પુત્રના લગ્નની માગણી કરેલી તેની
અર્જુને ના પાડેલી તેથી તે અમલદાર પણ ગુરુનો શત્રુ
બન્યો. ગુરુ અર્જુનમીંગ તો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે
પરોપકારનાં કાર્યોમાં નિમગ્ન રહેતા એવામાં ખુશરો
બળવો થયો તે વખતે ગુરુએ દયાથી ખુશરોને અત્યંત
મુશ્કેલીમાં જોઈ મુસાફરી કરવા માટે થોડી પૈમાની મદદ
કરી જહાંગીરે તે પૃથ્વી ગુરુને પોતાની પાસે બોલાવીને
કહ્યું કે તમે મારા દુશ્મનને મદદ કરી તે ઠીક કયું નથી
ગુરુએ કહ્યું કે હું ધર્મગુરુ છું ને હિન્દુ મુસ્લીમ મિત્ર
કે દુશ્મન સૌને સમાન ગણવા એ મારો ધર્મ છે ખુશરોએ
તમારી સામે બળવો કરેલો માટે મેં મદદ આપી નથી
પણ તેની દયા આવવાથી મેં મદદ આપી છે

જહાંગીરે ગુરુનો બે લાખ રૂપિયા દડ કર્યો પણ
ગુરુએ કહ્યું મારી પાસે જે પૈમા છે તે તો નિરાશ્રિતો

અનાથો ને મુસાફરો માટે છે તમને પૈસાની જરૂર હોય તો તમે લઈ શકો છો, પણ જો દડ તરીકે પૈસા માગતા હો તો એમાંથી એક કાઢી પણ નહિ મળે હું સત્ય અને ધર્મની શોધ કરનાર મુસાફર છે, અને તે શોધમાં આ દેહ પડી જાય તો તે માત્ર અહોભાગ્ય માનીશ !'

બાદશાહ કાઈ પણ બોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો પછી એક અધિકારીએ ગુરુને જણાવ્યું કે દડ ભરો, નહિ તો કેદમાં જાઓ તેના શિષ્યોએ દડના પૈસા ભરવા તૈયારી કરી, પણ ગુરુએ સત્ય માટે સકટ સહન કરવાનો પોતાનો ધર્મ ચુકવાની ના પાડી

જહાગીર પાસે આ વાતને ગભીર રૂપ આપનારા અધિકારીઓએ ગુરુનો પ્રાણ લીધો ત્યારે જ જપ્ત

તેમણે ગુરુને કેદમાં અત્યંત દુખ આપ્યું પણ ગુરુએ તે બધું મુગે મોએ મહન કર્યું ને એક દિવસે નદીએ ન્હાવા ગયા ત્યાં પોતાનું શરીર નદીને સમર્પણ કર્યું !

૧૮૫૭ના બગવાનો મુખ્ય ન્યાયકે એક મુમતમાન મૌલવી હતો તેનું પુરૂ નામ અહમદશા ઔધમા આવેલા ફૈઝાગાદનો એ રહેનાથી હતો તે ઉચ્ચ કદાવર ને પાતળો મજબુત માણસ હતો તેણે એક નવી રીત સોધી તે દ્વારા બધા બગવાઓને નિયમિત ખમર પહોંચાડવાની દિમ્મત કરી હતી બગવો થયા પડેલા તે આત્મા દિલ્લી ખીરત ને ઠનકતા સુધી ફરી મૌને ગુમ્મ રીતે મળી સમાચાર આપી આવ્યો હતો પોતાની મુસાફરી દરમિયાન તેણે

ચપાગી (રોટલી) મારફત ખમગ દેવાવવાની પ્રથા શોધી
ઠાઠી ચપાગી એક માણસ બીજા માણસને મહેવાઈથી
આપી શકે અને તેના યમ હોવાનું કાઢને પણ મરણ
મગ નહિ આ ચપાગી દ્વારા દરેક માણસને તૈયાર રહેવાની
સુચના મૌતનીએ પહોંચાડી હતી નાના સાહેબ ઝાસીની
શણી લક્ષ્મીનાથ અને આ મૌતની સાહેબ એ નિપુનીએ
લખનોમા મળી બધી વ્યવસ્થા પ્રથમથી કરી રાખી
અમાયાર દેના ન્યાયતા ને સમય આ રે તરત જ જાગવો થયો

આરગઝેનનો એક સરદાર અમીરખાન બાવીસ વર્ષ
સુધી અફઘાનિસ્તાન જાગવી રહ્યો હતો એના મૃત્યુના
સમાચાર દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે બાદશાહ મુઝાએ આર્શદ
ખાન નામે તે પ્રદેશનો એક વખતનો અનુભવી વઝીર એ
વેળા દિલ્હીમાં હતો બાદશાહે તેને બોલાવી કહ્યું અમીરખાન
મરણ પામ્યો છે હવે અફઘાનિસ્તાનમાં હજાર મુશ્કેલીઓ
જામશે માટે કંઈ રસ્તો કાઢવો જોઈએ " આર્શદખાને
કહ્યું કે અમીરખાન તો જીવે છે કાણ કહે છે અમીરખાન
મરણ પામ્યો છે ?

ઔર ગઝેમે અફઘાનિસ્તાનથી આવનો કાગજ બતાવ્યો
આર્શદખાને કહ્યું વાત તો સાચી લાગે પણ અમીર
ખાનની સ્ત્રી સાહીનજી જ ખરી રીતે અફઘાનિસ્તાન
માયવી રહી છે માટે તે જીવે છે લા સુધી વાધો
નહિ આવે ।

અમીરખાનનું મૃત્યુ પહાડે અને ખીલ્તોમા થયું હતું
તે વળા સાહીનજી તેની સાથે હતી તેણે અમીરખાન

જેવા દેખાતા એક માણસને તેનો વેષ પહેરાવીને પાલખીમાં ઢાંચના બારણાની પાછળ બેસાડી રાખ્યો અને ઝપાટાબધ રાજધાની તરફ પાછા ફરવાનો હુકમ કાઢ્યો. રસ્તામાં પોતે હમેશા લશ્કર તપાસતી જ્યારે સૌ રાજધાનીમાં પહોંચ્યા ત્યારે જ ખબર પડી કે અમીરખાન તો મૃત્યુ ગામ્યો છે !

અફઘાન લોકો તેને દીલાસો દેવા આવવા લાગ્યા, ત્યારે સાહીબજીએ તેમને કહ્યું કે ‘ બાદશાહી સુખાને મરેલો સમજી તમે હવે તોફાન મચાવતા નહિ. નહિતર, તમને લડાઈનું આમત્રણ આપું છું. પણ સીના હાથથી માર ખાવામાં તમારી શોભા નથી ! ’

અને ઔરંગઝેમે મોકલેલો નવો સુખો બે વર્ષે આવ્યો ત્યાં સુધી સાહીબજીએ ખરે જ, કુશળતાથી અફઘાનિસ્તાનનું રાજતંત્ર ચલાવ્યું.

સંમરકદ ને બદખના મુસ્કમશહર મેદાનોમાં, સાહસ અને શૌર્ય માના દૂધની સાથે જ બાળની રંગેરંગમાં જાય છે. એક વખત ઔરંગઝેમ ત્યાંના લોકો સામે યુદ્ધમાં ધુમતો હતો તેના કેટલાક ઘોડેસવારોએક નાના ગામડામાં ભૂટકાટ કરતા હતા. એટલામાં એક ડોશીએ કહ્યું, ‘ બેટા ! જો જીવવાની આશા હોય તો ચાલ્યા જાઓ. મારી દીકરીઓ બદાર ગર્ભ છે તે જો આવી પહોંચશે તો તમારા બાર વાગી જશે ! પણ સાંભળે કેણું ? તેમણે તો ડોશીને માથે ઘપાડી ને લુટનો સામાન લઈ આગળ ચાલ્યા થોડે

દૂર ગયા ત્યાં કોશીએ ફરી કહ્યું, 'હજી પણ કહું છું કે તમારો જાન બચાવો, મારી દીકરીઓ આવે છે '

થોડીસરમા તો કાચમા કામદા ને ખભે તીરના બાયાવાળી તાતાર કુમારિકાઓ ઘોડા પર આવી પહોંચી જ્યારે તીરોના સપાટાથી સેનિકા વીંધાઈને પડવા લાગ્યા, ને મોગનોના તીર તો કામઠે પણ પહોંચે નહિ એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે મોગયો બધી છુટ એમ ને એમ પડતી મૂકી ગવાના થઈ ગયા

શાહજહાનનો વડો શાહજહાન દારા, ઔરંગઝેબના કાચથી હારીને ધીરજ નાસી જવા તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સિંધુ નદી ઉતરીને બુલુચિસ્તાન તરફથી ધીરજના જવા માટે દવે તો તેની સાથે ફક્ત મલયાશાહના બેસો ત્રણમે વિશ્વામખાત્ર નોકરો જ હતા, એટલામા અચાનક દારાના મનમાં એક વિચાર સ્ફુર્ચો જોવાનધાટથી માત્ર પાચ માર્છક દૂર દાદગમાં જીવજીખાન પમણની રાજધાની હતી બાદશાહ શાહજહાને, એક વખત જીવજીખાનને ઠાઈ ભમકર અપરાધ માટે દેહાત દડની સજા કરેલી તે વેળા દારાએ વચ્ચે પડી તે માફ કરાવી હતી આ પ્રમથ સભારી દારા, પોતાની સ્ત્રી નાદીરાબેગમ તથા બે શાહજહાનો અને સૌથી નાના પુત્ર મિર્જાસિકોર સાથે ત્યાં જવા તૈયાર થયો. બેગમ અને ત્રણ છોકરા આ નિશ્ચય સાબળી ખોમે પાણીએ રોવા ને ત્યાં ન જવા દારાને વારવાર વીનબો. પરંતુ દર ક્ષણે પાછળે લશ્કરના ભણકારા વાગતા હતા, ને

દરેડ પળ જીવનની છેલ્લી પળ જેવી અમૂલ્ય હતી સૌના આસુ વ્યર્થ ગયા, ને દારાને પણ આ ધડીએ, કેણુ જાણે કેમ, ધરિત જવા કરતાં આ પકાણુને આશ્રયે જવું વધારે મહીસલામતી ભરેલું લાગ્યું

જીવજીખાન પકાણે પ્રથમ તો દારાને બહુ સારો આવકાર આપ્યો પણ સૌનેવાથી લાઢેલા ખચ્ચરો દારા સાથે છે, ને તેના રક્ષણ માટે માત્ર જણસો માણસો છે એ જોઈ, પગણુને પાછળથી દુર્બુદ્ધિ સુત્રી થાક, ભુખ ને ને ઉજ્જગરાથી સૌ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રજા હતો, એટલે જેવા પથારીમા પડ્યા કે તરત ધસવસાટ ઉઘી મયા ગત્રે જીવજીખાન પકાણુ દારાના તણુમા પેઠો પ્રથમ નો અંગરક્ષકોને દાર કપાઈ, તામક છતા બાદશાહી લોહીને નાનો શાહજાદો સિપેહસિકોર ગરબડાટથી જાગી ઉઠ્યો, ને જાગતા જ તીરકામથી તણુ આગ જણુને દાર કપાઈ શાહજાદાની કારમી ચીસથી દારા જાગી ઉઠ્યો તે વખતે સિપેહસિકોરને બાધી લેવામા આવ્યો હતો આખી મોગન ચહેનચાહતને પોતાના બુદ્ધિમળથી ચકિત કરનાર મત્રાટ અકમરનો વચજ એક તુરુ જાગીરદાર પાસે નિશ્વાસ નાખતો ઉભો હતો તેનામા અત્યારે પોતાના બહાલા પુત્રને પણ હોડાવવા જેટલું બળ ન હતું મગય કેવો દગાખોર છે !

જીવજીખાન તેમને કેદ કરી દિલ્લીમા ઔરંગઝેબ પાસે પહોચાડી આવ્યો દારાને અને તેના શાહજાદાને એક ધરડા દુખગા હાથી પર બેસાડી માત્ર એક હાડકી શાલ

ગોઠાડી આખા દિલ્હીમાં ફેરવવામાં આવી. દિલ્હીના મહોલ્લે મહોલ્લામાંથી સ્ત્રીઓ અને બાળકોના રૂદનના સ્વર સંભળાતા હતા ફકીરો અને ગરીબો પોતાના પગ પ્રિય શાહજાદાને આ અવસ્થામાં જોઈ હૈયાફાટ રોતા હતા અને આખા શહેરમાં સર્વ જગ્યાએ ગમગીની ફેનાઈ ગઈ હતી.

હયદરાબાદ નામે દારાની પ્રિય વાડી તરફ આ સરખમ કૃષ્ણ ત્યારે એક ગરીબ બાખારીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાથી નબળી પડેલી આખે હાથ ધરીને ઉંચું જોયું પોતાના હૃદયના દાતા સમ્પ્રદાય શાહજાદા દારાને તેજ નીચે મોઝે એક ગં હાથી પર બેસેલો જોયો. દુ ખની એક બારે હાથ મારી તે બોલ્યો, 'ઓ શાહાનશાહના શાહનશાહ ! આજે તારી આ અવસ્થા જોઈને હૈયું ફાગી જાય છે તે આ રસ્તે હમેશા ગરીબોને નવાજ્યા છે કાગ કેવો ફૂલ છે કે આજે એ ગરીબનવાજને જોઈને મારા મોમાંથી ધન્યવાદ સરવાને બહારે આખમાંથી આંસુ વહે છે !'

આ સમયે દારાના કાનપર સ્પષ્ટ રીતે અથડાયા તેનું નીચે નમેલું મો જરાક ઉંચું થયું ફકીરને જોઈ રહ્યું ને જુની પિછાન તથા કરલા ઉપકારોની સુખદ યાદથી આદલા સકટમાં પણ તેના મો પર સ્વર્ગીય સ્મિત ઝળક્યું તેનો હાથ જરા ઉંચો થયો ને ખભાપગ પાછળ પડ્યો.

બીજી જ ક્ષણે શાહજાદા દારાનું ખુલ્લું સરીર દિલ્હીના આકરા તાપમાં તપતું દેખાયું તેના સરીર પરની પેલી સાલ ગરીબ ફકીરના મોને ઢાકી રહી હતી. ફકીરે સાલ

ખસેડી દર ચાલ્યા જતા હાથી તરફ જોયુ તો સાહજદાનું માયું પાછું છાતી પર ઝૂકી ગયુ હતુ.

મોગલ શહેનશાહ મહમ્મદશાહ જ્યારે દિલ્હીની ગાદી પર હતો ત્યારે મેવાડની ગાદીપર રાણા સત્રામસિંહ હતો. તે રાણાએ મેવાડનું ગૌરવ ફરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું, મેવાડમાં રાણાના જુદા જુદા ખાનગી ખર્ચ માટે જુદી જુદી જમીનની ઉપજ પહેલેથી જ તે ખાતે રાખવામાં આવે છે. આ જમીનને 'ધુઆ' કહે છે. એક વખત એવું બન્યું કે રાણાજીએ પોતાના ખાનગી ખર્ચમાંથી એક 'ધુઆ' કમી કર્યો. ત્યાર પછી થોડા દિવસે રાણા જમવા બેઠેલા, ત્યાં બાણામાં દહીં મુકવામાં આવ્યું હતું, પણ સાકર મુકેલી નહિ. આ માટે રાણાજીએ પોતાના નોકરને કપડાં આપ્યો ત્યારે નોકરે જવાબ વાળ્યો કે 'મહારાજ! મંત્રીજીએ આપની આજ્ઞાથી, સાકરને માટે જે 'ધુઆ' હતો તે રાજ્યમાં બેળતી દીધેલો છે !'

'હીક' એટલું જ બોલીને રાણાજીએ બોજન કરી લીધું. પણ રાજ્યમાં મળી ગયેલું પોતાનું ખાનગી ખર્ચ પાછું મેળવવા એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં દિલ્હીની ગાદીપર કમતસીખ મહમ્મદશાહ હતો. તે વખતે દિલ્હીનો રાજમુગટ ડગમગ્યો હતો. દક્ષિણ હયદરાબાદમાં નિઝામ-ઉલ્લ-મુલ્કે પોતાની

સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી હતી અને અયોધ્યામાં સાદતખાનાને મરદારે સ્વતંત્ર નવાબી સ્થાપી હતી મદમદશાહ બહુ નબળો એટલે તેની પાસેથી વજ્રપદ મેળવવા માટે આ બંને સરદારો વચ્ચે સંધિ થઈ રહી હતી એ વખતે ખબર મળ્યા કે નાદિરશાહ દિલ્હી પર આવે છે લોકોમાં આ ખબર ફેલાતા જ નાસભાગ શરૂ થઈ સૌ સરદારો પણ નાસવા લાગ્યા પરંતુ સાદતખાને નિઝામ બંને મદમદશાહની મદદ આપ્યા પણ એ બંનેમાંથી સાદતખાએ તો માત્ર દેખાવ જ કર્યો હતો નાદિરશાહને આમ નહીં કરનાર તે યોને જ હતો ધરના કુલખામાં આ ડ્રમણે નીળને આપાધીશ નીમરાથી જે ભારે હુર પરિણામ આપ્યું તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કર્નાટ પાસે થએલા યુદ્ધમાં મદમદશાહ હાર્યો ને નિઝામની મદદથી નાદિરશાહ માથે સધિના સદેશા અપાવ્યા, અને મધિ પર મહી પણ થઈ ગઈ પરંતુ નિઝામને મળેના આ માન માટે સાદતખાનાના મનમાં ખટકો રહી ગયો તેણે સમય જોઈ અતિ નિદ્રામાં થઈ નાદિરશાહને તેણે છુપી રીતે મળાને કહ્યું કે આપને જે અડી કરોડ રૂપિયાની રકમ આપવાની નિઝામે કરાની છે તે તો પોતે એ એકનો જ આપી શકે એટલો નાલાર છે બાકી દિની તીજેરીમાં તો અદગદ દોસત ભરી છે।’

થઈ રહ્યું બીજે દિવસે નાદિરે મોઝલોના ખજાનાની ચાની માગી મદમદશાહ લાચારની જેમ બેસી રહ્યો ને છેક અકબરના વખતથી ભેગી થયેલી મોગલ શહેનશાહતની બધી સમૃદ્ધિ નાદિરના હાથમાં આવી આ રકમ ૪૦ કરોડ

જેટલી ગંજવર હતી ! અને ત્યારપછી ખીજો દિવસે દિલ્હીમાં
 છૂંટ ચાલી આખા દિલ્હી શહેરમાં પત્થરની માફક માથુસનાં
 મુડદાં રખડવા લાગ્યા અને લોહીના પ્રવાહથી શહેરના
 રસ્તા ભરાઈ ગયા દિલ્હી પર આ જુલમ થતો જોઈ
 શહેનશાહ મહમ્મદશાહનું દિલ ચુરેચુરા થઈ ગયું. પણ
 તેનામાં તેજ રહ્યું ન હતું. નાદિરશાહ આ બધા સમય
 બડાબઝારની રકમ-ઉઢૌલા નામની નાની મસ્જિદમાં ખેસી
 ગુપચુપ બધું જોયા કરતો હતો. મહમ્મદશાહ ત્યાં ગયો, ને
 પોતાનું માથું નમાવીને ઊનોમાનો ઉભો રહ્યો એની
 આખમાથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતા, ને તે વારંવાર
 'મારી રમતના જન બચાવો' એમ પ્રાર્થના કરતો હતો.
 નાદિરશાહે જ્યારે એ 'કલ્સે આમ' બધ કરવાનો હુકમ
 કર્યો ત્યારે એક લાખ ને વીસ હજાર માથુસો મરણ શરણ
 થઈ ચૂક્યાં હતાં !

જે માથુસ આ વિનાશનું મૂળ હતો તે દેશક્રોધી
 સાદતખાને પણ નાદિરે અપમાન કરી કાઢી મૂક્યો. તે જ
 રાત્રે સાદતખા ઝેરનો પ્યાલો પીને મૃત્યુ !

પરદેશીની સોડનો આધાર લઈ, પોતાના દેશ પર જુલમ
 કરાવનાર દરેક મનુષ્ય આવી રીતે કબોતે મર્યાના પણ
 ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છે

નાદિરશાહે ૪ સ ૧૭૩૮ના મે માસની ૫ મીએ દિલ્હી
 છોડ્યું. દિલ્હીમાં તે સત્તાવન દિવસ રહ્યો. જ્યારે તે ગયો
 ત્યારે દિન્દના શહેનશાહને નીચોવી નીચોવીને નીચે પ્રમાણે
 જર-જવાદીર સાથે લેતો ગયો

૩૦ કરોડનાં સોનારૂપાનાં સુંદર વાસણો અને રોકડ;

૨૫ કરોડનાં રત્ન, જવાહીર વગેરે;

૯ કરોડનાં મથૂરાસન અને બીજાં નવ સિકાસનો.

તથા રત્નજડિત હથિયારો ને રત્નમંડિત સુવર્ણની થાળીઓ;

૨ કરોડની ભારે કારીગીરીવાળી વસ્તુઓ;

૪ કરોડની ગંદુકા તથા રાચરચીલું વગેરે;

આ ઉપરાંત ૩૦૦ હાથી, ૧૦,૦૦૦ ઘોડા અને ૧૦,૦૦૦ ઉંટ પણ સાથે લેતા ગયો.

ઈ. સ. ૧૭૫૭ ની રાત્રી જુનની સાંજે પાંચ વાગે ખસાસીનું મુદ્દ ખતમ થયું. સિરાજ-ઉદ-દૌલા નાસી ગયો અને મીરજાદર ગાદીએ બેઠો. તેણે ગાદીનશીન થતાં નીચે પ્રમાણે પૈસા વેચ્યાં:

૧ કરોડ રૂપિયા લઝાખના ખર્ચ પેટે આપ્યા;

૮૦ લાખ—જે કેદીઓ મરાઠેસા તેમના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે;

૨૫ લાખ સરકારી લશ્કર માટે;

૨૫ લાખ સરકારના નૌકાસૈન્ય માટે;

૨ લાખ ૮૦ હજાર કલાષ્ટ્રવે પોતે કાઉન્સિલના મેમ્બર તરીકે પડાવ્યા;

૨ લાખ 'કમાન્ડર-ઇન-ચીફ' ના હોદ્દાની રૂબરૂ, કલાષ્ટ્રવે લીધા;

૧૬ લાખ કલાષ્ટ્રવે ખાનગી રીતે લીધા.

આ પ્રમાણે અઢી કરોડ ને એંશી હજાર રૂપિયા આપી મીરજાદર નવાબ થયો ! પોતાના પાણી વિના ખરીદ કરેલી આ નવાબી ત્રણ જ વર્ષ પછી પડી ભાગી. ઈ. સ. ૧૭૬૦માં મીરજાદરને પદ્મશ્રી કર્યો ત્યારે મીરજાસમે ગાદીએ આવવા માટે પાછાં નીચે પ્રમાણે અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં મેં મીઠાં કરાવ્યાં:

૫૦ લાખ લડાઇના ખર્ચ પેટે આપ્યા;

૨ લાખ ૪૦ હજાર વાન્સીટાર્ટ માહેબ માટે;

૨ લાખ ૧૬ હજાર હોલવેલ માહેબ માટે;

૨ લાખ

૧ લાખ ૬૦ હજાર

૧ લાખ ૪ હજાર

} બીજા ત્રણ અધિકારીઓ માટે.

આ પ્રમાણે ઓગણસાઠ લાખ ને વીસહજાર રૂપિયા મીરજાસમે ગાદીનશીન થવા માટે આપ્યા !

જ્યારે હિન્દમાં પરદેશી વસ્તુઓ ઉભરાતી ન હતી, ત્યારે તેની દોલતનો હિસાબ કરોડો ને અમળેથી થતો હતો. મહેસુરનો વાઘ દીપ્ત મુલતાન પડ્યો ત્યારે તેના ખજાનામાં અઢળક દોલત હતી. પણ તે ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે તેનું પશુધન હતું:

૭૦૦૦ હાથી; ૬૦૦૦ હિંટ; ૧૧૦૦૦ ઘોડા;

૪૦૦,૦૦૦ બળદ; ૧૦૦,૦૦૦ ઘેડાં. કુલ ૧૧૨૪૦૦૦ પશુ.

જ્યારે ઈ. સ. ૧૬૧૬માં, આખા બ્રિટિશ હિન્દમાં થઇને કુલ પશુધન માત્ર ૧૯ કરોડ પશુઓનું હતું

એટલો સખ્ત થયો કે તેની રમ્મ વિના એક ચિઠ્ઠી પણ બહાર જઈ શકે નહિ. ઔરંગઝેબ અને શાહજહાન વચ્ચે પત્રવ્યવહારમાં તો લડાઈ ચાલુ જ હતી, અને વૃદ્ધ સહેનશાહે ઔરંગઝેબને સાપ પણ આપ્યો હતો કે તારો શાહજહાન પણ તારી સામે એ પ્રમાણે જ થશે. આ ઉપરથી ઔરંગઝેબને પોતાના શાહજહાની એટલી બધી ધાસ્તી પેડેલી કે એક વખત તો તેણે પોતાના વડા શાહજહાન શાહઆલમને સ્થા ઉપરથી કેદમાં પણ પૂરેલો. તેને છુટો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ખડીઓ કલમ જનાનામાં લઈ જવાની તેને છૂટ ન હતી; અને ત્યારે ત્યારે શાહજહાન લખે ત્યારે ત્યારે ઔરંગઝેબની એક જમુસ ઓ હમેશાં હાજર રહેતી !

દારાએ નાસી જતી વખતે આમાના કિસ્સામાં ૨૭ લાખ રૂપિયાનું જરજવાહિર ગમ્મું હતું. આ જવાહિરમાં ચાર લાખ રૂપિયાની કિંમતની સો પારાની એક મુદર મોતીની માળા હતી. એ માળાનાં બધાં મોતી એક જ રંગનાં, એક જ હબનાં અને સરખા વજનનાં હતાં. એ જવાહિર માટે ઔરંગઝેબે શાહજહાન પાસે માગણી કરી. શાહજહાને જવાહિર તો બધું આપી દીધું, પણ પેલી માળા આપવાની ના પાડી ઔરંગઝેબે માળા પડાવવા ફાંદો તો બહુ જ માર્યો પણ પછી છેવટે શાહજહાને દલતાયી સંબળાવી દીધું કે એ માળા હું બંદગી કરવા માટે જ વાપરું છું અને ઔરંગઝેબે તેની આસા છોડી દેવી. નહિતર, એક પણ મોતી સાળું હાથમાં નહિ આવે.

ધીમે ધીમે પિતાપુત્ર વચ્ચેનો સંબંધ વધારે ને વધારે ઘસાતો ગયો. પણ જહાનઆરાના પ્રયત્નથી અંતે બન્ને વચ્ચે સમાધાન થયું ને હેવટનાં વર્ષોમાં તો શાહજહાને ઔરંગઝેબને માફી પણ બક્ષી. પછી શાહજહાન પણ ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થઈ, પોતાનું જીવન ધર્મકાર્યમાં ગાળવા લાગ્યો. એક સ્વતંત્રતા સિવાય બીજી જે જોઈએ તે સગવડ શાહજહાનને મળી રહી; અને ઔરંગઝેબ પણ આશંકિત પુત્રની માફક તેની દરેક આજ્ઞા માનથી સાંભળતો ને સજાહ પણ લેતો.

પુત્રી કહો તો પુત્રી, અને મા કહો તો મા, એવી કતૌબ્યપરાયણ જહાનઆરાની હૃદ્માં અને મુરાદ તથા દારાની નાની પુત્રીઓ સાથે, શાહજહાન પોતાનું દુઃખ જૂલવા લાગ્યો. કુરાનના વાચનમાં, સૈયદ મહમ્મદના ધાર્મિક વાર્તાલાપમાં અને ગરીબોને દાન દેવામાં તે ધીમે ધીમે વ્યવહારની કડવાશ જૂલી ગયો. હેવટનાં વર્ષે માં તો તે શ્રીફતુશી પર, અને મૃત્યુ પછી શું છે તે વાત પર વિચાર જ કર્યા કરતો. એની પ્રિય સારંગી પણ આ એકાંતમાં એની ઓછી મદદગાર ન હતી.

જે મૃત્યુની ધીમે ધીમે રાહ જોવાતી હતી તેણે ઇ. સ. ૧૬૬૬ના જાન્યુઆરી માસમાં દેખાવદીધો. શાહજહાનને તા. ૭મીએ પ્રથમ તાવ આગ્યો અને પેટમાં સખ દુઃખ થવા લાગ્યું. વૃંદાવન નામે એક પ્રવીણ વૈદ્યે એ દુઃખ તો હટાવ્યું; પણ પાછી નમળાઈ વધી ગઈ.

પરંતુ સુમેતેર વર્ષના એના જર્ઝ શરીરમાં, એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટતાં હતાં. દવાની કોઈ કારી લાગી નહિ

દિલ્હીની મોગલ સલ્તનતમાં અનેક મુદર રાજકુમારીઓ
 યઈ ગઈ પછુ તે સૌમાં જહાનઆરાનું નામ તેની
 પિતૃભક્તિ માટે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. ૪ મ ૧૬૫૮માં
 શાહજહાનની માંદગીની વાત સાંભળી તેના ચારે દાહજદાઓ
 અરસપરસ લડાઈ કરવા નીકળ્યા. તેમાં મુરાદ અને
 ઔરંગઝેમ વિજય મેળની આશામાં આવ્યા તે વખતે
 જહાનઆરાએ, મુરાદ અને ઔરંગઝેમને તણુમાં જઈ,
 તેમને બળવો ન કરવા સમજાવ્યા હતા તેમણે ન્યારે સધિ
 કરવાની યોજ્ખી ના પાડી ત્યારે જહાનઆરાએ બહેને
 ધમકારી કાઢવા અને પોતે જૂદ પિતાની સેવામાં રહેવા
 મરજીઆત જેલ સ્વીકારી લીધી. જેલમાં તેણે કમનસીમ
 દારાની પુત્રીઓની સભાગ લેવામાં, અને જૂદ પિતાની
 તહેનાતમાં દિવસ અને રાત ગાળ્યાં જઈ શહેનશાહે
 જહાનઆરાની જ સલાહથી, છેવટનાં વર્ષોમાં ઔરંગઝેમને
 તેનાં દૂર કામોની માફી બક્ષી હતી બરાબર સાત વર્ષ
 સુધી સુખ કે દુખ ગણ્યા વિના આ પવિત્ર કુમારિકાએ
 પુત્રીધર્મ બજાવ્યા કર્યો શાહજહાનના મૃત્યુ પછી
 ઔરંગઝેમને જહાનઆરાની પવિત્ર જીદગીની અસર લાગી
 તે જહાનઆરાને વારવાર મળવા જતો અને જનાનખાનાનો
 તમામ કારભાર તેના હાથમાં મૂકવાની દગખાસ્ત કરતો
 જહાનઆરાએ પણ છેવટે તેને ખુશી કરવા જનાનખાનાનો
 કારભાર હાથમાં લીધો હતો દારાની તથા મુરાદની શાહ
 બાદીઓ અને બીજી પછુ અનાચ રાજકુમારીઓનું સાન્તવન
 અને પોષણ એ સાધ્વી જહાનઆરાને હાથે જ થયું હતું
 બેગમ સાહેબ, બાદશાહ બેગમ અને સાદીમત-હિન્દુ-ઝમાની

(Mistress of the age-અમયમર્તિ) એવાં એવાં પ્રતિષ્ઠાભર્યા નામોથી તે ઝાંઝાળાતી. ઔરંગઝેમને જે વાત કહેવાની કેમની દિમ્મત ન ચાલે, તે જ્ઞાનઆગ તડાકે ને ફડાકે કહી દેતી. સત્તાવીસ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેમનો ધરખટલો ચલાવ્યા પછી તે ઇ. સ. ૧૬૮૧માં મૃત્યુ પામી. તેની કબર પર લખેના નીચેના અંતિમ શબ્દો તેના કેમળ હૃદયની અને વિનયની માફી પુરે છે :

‘ મારી કબર પર નીલા દારયાળા પાસ મિલાવ ખીજું કાંઈ રાખતા નહિ. દીન મનુષ્યને માટે એ જ યોગ્ય કશું છે. મરણાધીન અને ગરીબ જ્ઞાનઆરા અહીં સુનેહી છે. તેનો પિતા શાહજહાન હતો અને ગુરુ ચિસ્તી હતો ! ’

શાહજહાનના વખતમાં, મુમતાઝમહાલના મૃત્યુપછી એકદમ્યુ કારભાર કરનાર, અને ઔરંગઝેમજેવા સહેનશાહના વખતમાં પણ એકચક્રી સત્તા ધરાવનાર બાદશાહી બેગમની કબર પર ગમ આટલી જ કેમળ પ્રાર્થના છે. કેટલી સત્તા અને કેટલો વિનય !

જહાંગીર પછીના બધા મોગલ સહેનશાહોના હેસ્લા દિવસો આંખમાથી આંસુ પડાવે તેવા છે. ઇ. સ. ૧૬૫૮ના જુનની આડંબી તારીખે શાહજહાને પોતાની સત્તા ગુમાવી અને આઝાના કિલ્લામાં કેદ થયો. શાહજહાનને ઔરંગઝેમના આ કૃત્ય માટે અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો હતો. અને કેદમાંથી પણ ઘણી વખત, તે દારા અને શુજાને પ્રોત્સાહન આપવા છાના કામળ લખી મોકલતો, છેવટે ઔરંગઝેમનો જાપ્તો

અને પદર દિવસ પડી અખર પડી કે હવે મૃત્યુ થશે જ એ ચોક્કસ છે. બાદશાહ શાહજહાન બારે ધૈર્યથી આ હસોટી પાગ કરતો હતો તદ્દન ગાંધી પોતાની ઉત્તરક્રિયા વિષે તેણે મૂચના આપી, અને જનનાનાની મર્વ ગોકઞ્ચસ્ત સ્ત્રીઓને દિગ્મત દીધી, જહાનઆગને પાછળ ગહેલાની સ્વભાવ રાખવા કહ્યું. પોતાના સમ્રાટશાયા અને નોકરોની છેલ્લી રત્ન લઈ લીધી, પોતાનું વસીઅનનામું કરી નાખ્યું, અને પછી કુશનેશરીક વાયવાનો હુકમ કર્યો ચારે તરફ બારે દિશાથીનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું હારા અને મુરાદની અનાથ પુત્રીઓ, પોતાના મૃત્યુ પામના પિતામહ તરફ આશુ સારતી બોઈ, રહી હતી, ત્યારે પશુ શાહજહાન સંપૂર્ણ ભાનમાં, કુશનેશરીક સાબળનો સૂતો હતો તેની નજર પોતાની અત્યંત વદાલી બેગમ મુમતાઝમહાલની આરામગાહ જગમસિદ્ધ તાજમહાલ પર સ્થિત થઈ હતી ધર્મ અને પ્રેમના આવા સુંદર મયોગ કાળે, તેના મોઝાથી નીચલા શબ્દો નીકળ્યા

‘ઓ ખુદા ! આ લોકમાં અને પરલોકમાં મને અભય બનાવ અને નકંની જતાળાથી મને ઉચારી લે !’

એ છેલ્લા શબ્દોની સાથે તેના આત્મા આત્મે મયો. અને બીજો દિવસે એનું મૃત શરીર, જમના નદીની પેલી બેર તાજમહાલમાં તેની પ્રિય પત્નીને પડખે અનંત કાળ માટે સૂવું

મોગલ સંસ્કૃતિના છેલ્લા વૈભવશાળી બાદશાહની આ વાત થઈ હવે છેલ્લા નામના મોગલ સહેનશાહની કેદનું

કરુણુ ખ્યાન સાંભળવા જેવું છે. આ પછી એકસો બાણું વર્ષે છેલ્લો મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ના બળવામાં સામેલ હતો માટે, દીવાને ખાસમાં ચાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેનો ન્યાય કર્યો, અને તેને રંગુનમાં જન્મકેદ ગાખવામાં આવ્યો. તૈમુર, બાબર, અકબર અને શાહજહાનના વંશજને, જ્યારે તે કેદમાં હતો ત્યારે, જે અમાનુષી વર્તણૂકથી રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કરુણ વર્ણન, ઇ. સ. ૧૮૫૮ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે, લંડનના સેન્ટ જેમ્સ હોલમાં પાર્લામેન્ટના એક સલાસદે નીચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું : 'હું તે અશક્ત અને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છું, પણ તેના રાજમહેલમાં નહિ. એક સડી ગએલી ગંધાતી કોટડીમાં તે બિસ્તરા પર પડ્યો હતો. તેની પાસે ઓઢવા માટે એક જૂની પુરાણી ફાટેલી ગોદડી સિવાય બીજું કંઈ હતું નહિ. મેં તેને જોયો ત્યારે તેના જૂતકાળના જીવનના પ્રમંગો તેના મનમાં ઘોળાતા હોય એમ મને લાગ્યું. બહુ મુશ્કેલીથી તે ખેડો થયો, અને તેણે પોતાનો હાથ મને બતાવ્યો. એ હાથ રોગથી ખવાઈ ગએલો હતો, અને તેના પર માખીઓ બણબણતી હતી ! એમ થવાનું એક કારણ એ હતું કે તેને પુરતું પાણી મળતું નહિ ! અત્યંત કરુણ સ્વરથી તેણે કહ્યું કે મને કંઈ ખાવા મળતું નથી. આપણે જે વર્તણૂક તેના તરફ ચલાવીએ છીએ તે વિષે હું કાંઈ મત આપતો નથી; પણ માત્ર એક સવાલ પૂછું છું, કે આવી રીતે એક વખતના સુખી બાદશાહ અત્યે વર્તણૂક ચલાવવી તે આપણને જાણે તેવું છે ?'

ઈ. સ. ૧૮૬૧ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે, રંગુનની જેલમાં બહાદુરશાહ મરણ પામ્યો, અને એ છેલ્લા મોગલ બાદશાહનું મુઠકું પણ કાંઈ તોફાન ન કરી બેસે માટે, રાતના અંધારામાં, તે મકાન પાસે જ દફનાવવામાં આવ્યું ! ઉર્દુ સાહિત્યમાં બહાદુરશાહનું નામ તેની સુંદર ગઝલોને માટે હજી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

તુર્કસ્તાનના સુલતાનને હરાવીને તૈમુરે કેટલો ક્રોધ થયો હતો. ત્યારે તેને કેહી અવસ્થામાં તૈમુર પાસે રજી કરવામાં આવ્યો. ત્યારે તૈમુર તેની સામે જોઈને હસ્યો. એ જોઈને સુલતાનને ક્રોધ અહ્યો. તેણે તૈમુરને કહ્યું, 'વિજયના મદમાં હજી જવું નકામું છે. આજે તું વિજયી છે ને કાલે તારું શું થશે તે કોને ખબર છે ?' તૈમુર વિદ્વાન માણસ હતો. તેણે જવાબ વાળ્યો, 'સુલતાન ! કેહી શરૂને અપમાન કરીને હમું એવો મૂર્ખ હું નથી, પણ આ લડાઈમાં તમારી એક આંખ જવાથી, અને મારે એક પગ નહિ હોવાથી, આપણા બન્નેમાં જે બેડોળપણું આવ્યું છે, તે જોઈને મને મનમાં ને મનમાં વિચાર આવ્યો કે રાજ્યસમૃદ્ધિમાં એવું તે શું છે કે જેથી રાજ્યો અભિમાની બની ના પાડે ? શરીરને સુરક્ષા ને ધાટીકું કરનાર તો માત્ર એક ઈશ્વર છે. પોતાના બહારના ડોળદમામથી રાજ્યો રૂપ વધારવાનું શું અભિમાન લેતા હશે ? આપણી રાજ્યોની આવી મૂર્ખાઈ પર મને હસવું આવે છે !'

રોજ્યરક્ષકનું પદ જોયું ને માધવરાવ પેશ્વાના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી તેથી રિસાઇને રઘુનાથરાવ પેશ્વા નિજમઅલી નિજમને આગ્રહે ગયો. ત્યાં તેણે ગંધિ કરી તે પ્રમાણે વાર્ષિક ૫૧ લાખ રૂપિયા અને ચાર કિલો નિજમને આપવા તેમ કર્યું. રઘુનાથરાવનું લશ્કર નિજમની મદદ લઇને મરાઠા ઉપર આવ્યું. થઇ શકે તેટલું લશ્કર ભેગું કરી માધવરાવ પેશ્વા તેની સામે ગયો. પાંચ દિવસ લડાઇ ચાલી બંને પક્ષમાર્થી કોઈની હારજીત ન થઇ માધવરાવે વિચાર કર્યો કે આ લડાઇમાં હારવાથી મરાઠી રાજ્યની પાયમાલી છે ને જીતવાથી પણ પાયમાલી જ છે. રઘુનાથરાવના પક્ષનું મરાઠી લશ્કર નાશ પામશે તો પણ મરાઠા તો નબળા જ પડશે એટલે તેણે લડાઇનો અંત આણવા નવી યુક્તિ અજમાવી તે હિંમતભેર એકલો કાકાની પાસે ગયો ને ત્યાં જઇને કહ્યું, 'કાકા ! હવે મને કેદ કરો; તમે સત્તાધીશ બનો, પણ આ આપણી જાતિનું જ નિકંદન કરનાર યુદ્ધ પૂરું કરો.'

રઘુનાથરાવ આ હિંમતથી અગ્રહ ગયો તેણે રાજ થઇ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો ને નિજમનો પક્ષ છોડી દીધો. માધવરાવ પ્રત્યે તેણે મપૂર્ણ માનભરી વર્તણૂક ગમી.

પરંતુ આટલું જતાં આ ભયકર કુસપનો અંત આવ્યો નહિ મહારાષ્ટ્રના ગ્રામ તથા ડાહ્યા પુરુષોમા—(સખારામ બાણુ, દિવાજી પત, વિઠ્ઠલ સુંદર રાજે પ્રતાપવત અને અરધો ડાહ્યો તે નાના ફૂંનવિસ પરંતુ અરધો ડાહ્યો

રીતે તો રાજદારી કેદી જેવી જ સ્થિતિમાં, માત્ર પદરમે માણસો સાથે તે બિભો છે. રઘુનાથરાવનો દ્વાર્થી અફધાન સિપાઇઓથી ઘેરાઇ ગયો છે. બીજી જ પળ મરાઠા રાજ્યનું સર્વસ્વ નાશ કરનારી નીવડશે એવી ભયકર સ્થિતિ બની રહી છે. એ જ વખતે મલ્હારરાવ હોલ્કર માધવરાવ પાસે આવી પહોંચ્યો. હોલ્કરનું લશ્કર નાસભાગમાં પડ્યું હતું અને તે પણ નાસભાગમાં જ હતો. માધવરાવે તેને રોક્યો ને આ ભયકર સ્થિતિને પહોંચી વળવા, અનુભવી સરદાર તરીકે તેની સલાહ માગી. ‘ પૂના તરફ ચાલો, ત્યાં સિંહાસનારૂઢ થઈ જાઓ પછી જોઇ લેવાશે. ’ મલ્હારરાવે કહ્યું.

જુવાન માધવરાવના અંતઃકરણમાં સ્વદેશ પ્રેમની જે આગ બળી રહી હતી તે બજૂકી ભડી: ‘ શું ? ’ તેનાથી ભયંકર ખૂમ પડાઇ ગઇ: ‘ અત્યારે સિંહાસન પડાવવાનો વખત છે ? તારામાં નયો દેશદ્રોહ ભર્યો છે; પાણીપતના મેદાનમાં મરાઠી લશ્કરે તે જ સાફ કરાવ્યું એ સાચું છે કે શું ? ’

અને એક પણ શ્વેષ્ટ શુભાખ્યા વિના પોતાના પંદગસો માણસો સાથે માધવરાવ, વિકૃલ સુદરના અફધાન લશ્કર તરફ ધસ્યો. વિકૃલ સુદર ગાળાથી વિંધાઇ ગયો અને રઘુનાથરાવ ઘેરામાંથી છૂટો થઇ ગયો.

રઘુનાથરાવે પોતાના ભત્રીજાની બહાદુરી જોઇ લીધી. અને આજન્મ સરદાર તરીકેની તેની હોશિયારીથી ખુશ ખુશ થઇ ગયો. રાજ્યકારભારની ધણીખરી સત્તા તેણે માધવરાવના હાથમાં સોંપી અને પોતે નામનો રાજ્યરક્ષક થઈ રહ્યો.

તત્કાલિવા વિશ્વવિદ્યાલયમાં માત્ર મુકા લાકડાના ભારા જેવો યાનનો બોળો વધી ન જાય, અને વિદ્યાર્થીમાં રહેયું પ્રેરણાગ્રા નાશ ન પામે માટે કેટલી કાળજી લેવાની તેનું એક ઉદાહરણ છે જીવન મુધાગણા માટે જ તત્કાલિવાના આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે એ વાત તે વખતની સાધાગણુ ઓના સમજવામાં પણ હતી.

એક વખત ઠાણીનો રાજકુમાર ઘઘઘતે આચાર્ય સાથે રનાન કરવા માટે નદી ઉપર જનો હતો. રસ્તામાં એક જગ્યાએ એક સ્ત્રી તથા સુકરીને તે પર નજર રાખીને બેઠી હતી. આચાર્ય ત્યાંથી નીકળ્યા રાજકુમાર પણ પાછળ પાછળ દોડ્યો જતો હતો. તસ જોઇ એની દાઢ સળકી અને એણે એક મૂંઝી તથા ઉપાડી લીધા. સ્ત્રીએ માન્યુ કે હશે, હોઠ્ઠે છે, વખતે જૂખ લાગી હશે.

ખીજે દિવસે પણ તે જ પ્રમાણે બન્યું ત્રીજે દિવસે પણ ઘઘઘતે તથા ઉપાડા. ચોથે દિવસે પણ જ્યારે એ પ્રમાણે બન્યું ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ જૂમ પાડીને આચાર્યને કહ્યું, 'આચાર્યદેવ ! આપના શિષ્ય મારફત આમ રાજે-રાજ મારા તલ લૂટાવી લો છો કે શું ?'

આચાર્યે પાછા ફરીને પૂછ્યું, 'શું છે ? શું બન્યું છે મા ?'

સ્ત્રીએ કહ્યું 'આ તમારા શિષ્યે આજે તલ લીધા, ગર્ભ કાલે લીધા, પરમ દહાડે લીધેલા ને પેલે દિવસે પણ લીધા હતા.'

આચાર્યે કહ્યું, 'હું તમને એટલા પૈસા ભરી દઇશ.'

ઝીઝે હસીને કહ્યું, ‘ પૈસાની વાત નથી, પણ ગુરુ દેવ । આ તમારો શિષ્ય તક્ષશિવા નિઘાલવનું નામ બોલે નહિ, એટલું જોતા રહેજો એમ કહું છું ’

ઝાનથી આશરે ઓગણીસસો વર્ષ પૂર્વે મહારાજા કનિષ્ક મગધ ઉપર સવારી કરી ત્યારે એક જુવાન માથુંસ તેની સાથે હતો આ જુવાનમા અદ્ભુત શક્તિ હતી. તે મુઝામા ત્રાણ ફૂકી શકતો ગાધારમા જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો તે કનિષ્ક ધડી બે ધડી જીવશે એમ લાગ્યું ત્યારે આ જુવાને તેની જીવનદોરી તળાવી દીધી હતી

જેવી નિષ્કલક એની વિદ્યા હતી, તેવું જ નિષ્કલક એનું મૌવન હતું રાજાની બહેન કમલાવતીને એના પર અત્યંત પ્રેમ હતો એની આખમા જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જાણવાનો નશો હતો પણ આ જુવાનનું હૃદય રાત ને દિવસ શકાથી વિધાઇ રહ્યું હતું તથાગતના શબ્દો એના કાનમા આઠે પહોર અથડાયા કરતા જીવન ક્ષણિક હોય તો પછી વૈભવ-ભોગ-શક્તિ એ બધાનો ઉપયોગ શો ? પછી તો રાત્રિદિવસ અર્હતપદ મેળવવા મથવું એ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ મનુષ્યધર્મ નથી ?-પછી આ વિદ્યા, જ્ઞાન, બધાનું કામ શું ?-સતોષ પરમ ધન હોય તો પછી જીવનમા મહત્વાકાંક્ષા શા માટે જોઈએ ?

એ જુવાનને ક્યાય એન પડે નહિ એનામા શક્તિ અપરિમિત, એનામા કલ્પના તેજસ્વી, એનામા ઝીણવટ વિજ્ઞાનવેદાને શાભે તેવી ઉપનિષદ એને માઝે. ઍરિસ્ટોટલ

ને સૌકેટિસના વિચારો જાણે કનિષ્કના દરબારમા માત્ર એ એક જ જુવાન સધળા વૈભવોથી ઢંકાયેલો છતાં ઉદાસી ને એકનો ગહેતો.

મહારાજ કનિષ્કની મગધની સવારી વખતે તે સાથે ગયો. એનો હેતુ હતો તે વખતના વિદ્વાન આચાર્ય અશ્વ ધોષને મળનાનો પોતાની શકા તેની પાસે ઠાવવાને અને જીવનનો મર્મ શોધવાની-પોતાનો જીવનમાર્ગ જાણનાની ધગશ હતી.

આચાર્ય અશ્વધોષને તે મળ્યો. મગધરાજ તો હવે કનિષ્કનો ખડિયો ને મિત્ર મતી ગયો હતો. એક દિવસ કનિષ્ક, મગધરાજ, અશ્વધોષ ને આ જુવાન ચાર જણા એકાત્રમાં ધર્મકથા કરતા હતા.

જુવાને પોતાની શકા રજુ કરી સસાર અસાર છે એ જાણ્યા પછી સસારમા કેાણ રહી શકે ? જે નિર્વાણ માટે મહાપુરુષો મથન કરે છે તે નિર્વાણ આ જીવનમા ન મળતું હોય ને ખીજા જીવન ઉપર આધાર રાખતું હોય તો પછી એવા નિર્વાણનો ઉપયોગ શો ?

મહારાજ કનિષ્કે કહ્યું આચાર્યદેવ ! આ જુવાન વિહારમા વસીને અને સાધુ મધ્યે જ જીવનનો મર્મ શોધવા મથે છે એનામા અદ્ભુત શક્તિ છે અને એ સસારમા રહે એમા જ મમાજનું શ્રેય છે.

આચાર્ય ખોલ્યા તથાગતે શુ કહ્યું છે તે તને યાદ છે જુવાન ? અનાયપિંડને તથાગતે કહ્યું છે કે ધન વૈભવ કે સત્તા મનુષ્યને જાધન કરતા નથી પરંતુ તૃષ્ણા ભરેલા હૃદયે એને ચોટી રહેવાની મનોવૃત્તિ એ જ જાધન કરે છે.

ક્યારે જીવન સમર્પણ કરવું એમ મન્યકૃ રીતે જાણનારો માણસ જીવનમુક્ત છે અને તે આ જન્મમાં જ નિર્વાણ પામ્યો છે. ’

જીવાનના હૃદયમાં અજવાળું અજવાળું થઈ ગયું હોય તેમ તે એકદમ બેઠો થઈ ગયો : ‘ આ વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, પણ કાંઈ આચાર્યે મને ટેકા આપ્યો નહિ, કાંઈ શાસ્ત્રે સંમતિ આપી નહિ, એટલે મને લાગ્યું કે હું ખોટો છું, અધાર્મિક છું, નાસ્તિક છું ’

આચાર્યે જોડ્યા ‘ મારો તને ટેકા છે, જી. જિંદગીમાં જિંદગી ધાર્મિકતા પોતાના માનેલા ધર્મ માટે જીવન સમર્પણ કરવું તેમ છે. ’

કનિષ્ક જોડ્યા : ‘ એના જેવો વિદ્વાન બિપગ્ગર ભર્યા ભારતવર્ષમાં અત્યારે નથી. ’

આચાર્યે જોડ્યા, ‘ તારું નામ શું ? ’

જીવાન જોડ્યો, ‘ ચ ર ક । ’

ચરક સુશ્રુત નામથી જે જે વિદ્વાન વેદરાજ થઈ ગયા તે જ આ ચરક અશ્વગોપના ઉપદેશને પરિણામે તે બૌદ્ધધર્મનો સાધુ થતો મટ્યો અને એને હાથે ભારતવર્ષની વૈદ્યવિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થઈ.

રૈમ પડ્યું તે વખતે લા હોનોરિયસ નામે જીવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે આરસના મહેલમાં રહેતો ઠંડા પાણીના સુંદર કુવારા તેના બગીચામાં નિરંતર બેઠ્યા કરતા. સોનેરી માછલીઓ બોડે રમવાનો તેને ધણો શોખ

હતો તેનું જીવન વિનોદમા ને વિવાસમા જ પસાર થઈ રહ્યું હતું

એક દિવસ મૃત્યુ લઈને એક દૂત આવ્યો. તેની પાસે બહુ અગત્યના મમાચાગ હતા જગત્વી લોકોએ પર્વતોમાથી રોમન લોકોને હમણા હતા ને મારમાર કરતા તે રોમ પર ઘસતા હતા હોનોરિયસના મહેનના દ્વાર પર શુનામો ચોટી કરી રહ્યા હતા દૂતે કહ્યું ' મને જલ્દી અંદર જવા દો મારે મહારાજાને મળવું છે '

જવાબ મળ્યો ' મહારાજા સૂતા છે, અંદર નહિ જવાય '

ખીજો દિવસે દૂત આવ્યો મહારાજા નિદ્રાધીન હતા ત્રીજો દિવસે મમાચાગ દેવા આ યો મહારાજા જાગૃત થયા હતા શુનામે પ્રવેશદ્વાર પગથી રેડમી થયો જીએ મ્યો અને કહ્યું હવે જા '

એટલામા તો બહાર લોકોના ધાડેધાડા આવવા લાગ્યા સૌ આકુળઆકુળ બનીને અંદરઅંદર પૂછે છે ' મહારાજા ક્યા છે ? આ આગના બધા માણસો કેમ આવે છે ? શાનો મંદિરા છે ? '

અને ખગર મળ્યા કે ઉત્તર વિભાગમાથી એસારિક - જગત્વી લોકોનો ાજ-ચડી આવે છે

ખમો ખમો માછ ફિક્ક નહિ મહારાજા યુક્તિ ગોધી કાઢી આપણા એ ગદ્ગદ છે થોડી વારમાં એક વખતના વિશ્વવિખ્યાત રોમનસામ્રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા બહાર આવ્યો સૈનિકે ય મિત્રાથી અને નોખરોવી વીજળાઈને

તે બહાર આવ્યો. પાલખીમાં બેઠો, પાલખી લિપડી ને તે તરત જ અદસ્ત થઈ ગયો. રોમને તજીને મહાગળ ચાલી નીકળ્યા. રોમ અને રોમન-જગતભરનાં કીર્તિવત એ બે લખ્ય નામો-એકલાં અને નિરાધાર હોનાં !

બહારથી ગેમ તરફ આવવાનો રસ્તો કેવો સુંદર હતો ! પથ્થરની ફરસબધીવાળા રસ્તા પર થઈ દુરમને રોમની પડોશમાં પ્રવેશ કર્યો. આખી રાત નિરાશ રોમનોએ ચારે તરફ દુશ્મન મૈન્યના તાપણાં જોયા કર્યાં ! રોમ નગર ચારે તરફથી ઘેરાયુ હતું.

થોડા જ દિવસમાં ખોરાકની તંગી પડવા માડી અને રોમનો વધારે વખત કિલ્લામાં ટકી શકે તેવું રહ્યું નહિ.

ગેમનોની સભા મળી, જે સભામાં જુલિયસ સીઝર, ઓગસ્ટસ ને સીસેરો જેવાએ દુનિયાનું નસીમ ધડયુ હતું ત્યાં પોતાના નસીમની કથા કહેવા રોમનો બેગા થયા !

‘ખોરાક તો જોઈશે, પછી ગમે તે થાય !’ એક સભાસદ બોલે છે.

‘અરે ! બે દિવસ થયા હું પેટ ભરીને જમ્યો નથી !’ બીજો બોલે છે.

‘સંધિ કરો; સંધિ કરો. માનભેર સત્તાહ કરો. પૈસાપૈસા દહને પાછો કાઢો, -એવા જંગલીને બીજું શું જોઈએ !’ બગાસાં ખાતાં ખાતાં ત્રીજા ભાઈ બોલે છે.

જે મુખ્ય રોમન-જેહૂન અને બાઝીલિયસ-એલારિકને મળવા નગર બહાર નીકળ્યા એવાગિક પાસે પહોંચ્યા અને જિંયા પડઘડ ગોંગ વર્ણના જંગલી રાજાનું રનાયુ મદ્દ શરીર જોઈને દગ થઈ ગયા.

ગુલામ હોય તેમને છોડી દેવા એમના લોહીમાથી તમને
જોધએ તેટલો રસ મળી ચૂક્યો છે હવે એ લોહી મોઢુ
પડશે '

જોહને પોતાના જબ્બાથી મો ઢાકી દીધુ રોમની
જમીન-અને ખાલી ઘર સિવાય સઘળો વૈભવ આ શરતોને
લીધે હરાઇ જતો હતો હવે પછી રોમમા ધોળા ઘોડા
જોડેના રથ ને રેશમી રાસથી કાણુમા રહેતા અરબી ઘોડા
નજરે નહિ ચડે ' હવે પછી હિંદુસ્તાનના મોતીની લટકતી
માળા પહેરેલી બિચી કદાવર રોમન સીઓ શોધી નહિ
જડે ! લક્ષ્મીવિહોણી રોમ નગરી ખડેરના પડછાયા જેવી
શૂન્ય બની જશે

જોહને એક મૂરકુ મૂક્યુ સ્વાતત્ર્ય જવાથી નહિ,
પણ વિવાસ જવાથી તે રડતો હતો પાળેલી પોષેલી
આરામપ્રિય ધંધિયો એને ગરીમાઇની બીડી ખીણુ દેખાડી
રહી હતી

જોહને બિચુ બેચુ ત્યા એનો મિત્ર બાસીવિયસ
ભવા ચડાવીને જમણી સરદારને પૂછી ગયો હતો ' પછી
રોમનો પામે શુ રહેશે ' '

બેદગકાર જગાન મળ્યો ' એમનું જીવન ! '

મો નીચુ ગમ્બીને સધિદૂતો પાછાવળ્યા તેમના પગમાં
જોગ ન હતુ મો ઉપર હુશ ન હતી નિરાશ બનીને
તેઓ પાછા વળ્યા રોમન લોકો માડમાડ જીવન બચાવી
શકે તેવુ હતુ.

પછી જોમલે ધરતીને ખૂણેખૂણેથી અદગક ધન રોમમાં

બેઠું કર્યું હતું, જેમના નામનાનમા એક પ્રકારની મજતા હતી જેમના એક ખાણુનો ખર્ચ લાખો ઉતર ગયાનો જેમના રૂમરથી દરેક દેસ આજો પડ્યો હતો, જેમનો હાથ પણ એક ચક્રે મના ચસાવી હતી, તે રામન લોકોએ આ શરતો સ્વીકારી-ચક્રચરતે પગે અને ધૂળતે હાથે ખાસ પાચ દાગર મેર સોનું ત્રીસ દાગર મેર રૂપ, પાચ દાગર રેગમી જરિયાન તામ અને ચણુ દાગર મેર મરી* લાઇને ગુનામોની દાગની દાગ ચાલી સોનું રૂપ જવાહીર, રેગમી કાપડ લઇ લઇને ગાડામા ખડકવા માડવા અને ગાડાના ગાડા ધન કોટની બદાગ જવા માડ્યું ।

જગલી લોકો-જાથ લોકો ચાલ્યા ગયા

‘ ઠીક થયું, મારા વાઈ! આપજે બચી તો ગયા ।’

‘ હા, હા બચી ગયા ।’

‘ મારું થયું રહી ગયા ।’

આખા રામમા શેરીએ શેરીએ આ જ વાત થાય છે સૌ એક ખીજને અભિનદન આપે છે લૂટારા લદમી લૂટી ગયા પછી જીવ તો બચી ગયો ।

એ વખતે રામમા એક વિધવા બાઈ રહેતી તેનું નામ માસેના તેને પુત્ર જેવી કામગી એકની એક પુત્રી હતી, તેનું નામ પ્રિન્સીઆ

તથાગત ગૌતમજીવના જેવો જીસસ ક્રીષ્ટનો મુદર

● મરીની કિંમત રામન રસોડામા અમુલ્ય ગણાતી અને રોરના લગભગ દસ શિલિંગ પડતા હિંદુસ્તાનના મલબાર કિનારેથી તેની આયાત થતી

ઉપદેશ આ બાધના અંતરમાં જડાજિડા જતરી ગયો હતો. લક્ષ્મીવિહોણા રોમમાં દરેકેદરેક ઘર લક્ષ્મી ખોવા માટે શોક કરતું હતું અને પાછું જીવન બચી જવા માટે આનંદ કરતું હતું. ધડીકમાં શોક ને ધડીકમાં આનંદ એવી ભગવાનની ખરેખરી માયા વિસ્તરી હતી. શોક અને આનંદથી રહિત, બધાં સરોવરના પાણી જેવી સ્થિર તો માત્ર માર્સેલા હતી.

તેણે વર્ષો પહેલાં સોનાના થાળી વાટકા અને ચમચો છોડ્યાં હતાં; મોતીની માળાઓ તજ હતી. રેશમીનજો ત્યાગ્યાં હતાં; હિંદી મલ્લમલ્લ છોડ્યું હતું. અંતરમાં અજવાળું થવાથી તેણે સધળું તજ્યું હતું પાડોશીને લાકડાના વાસણમાં જમતાં જોઇને પોતે લાકડાનું વામણ લીધું હતું. ગરીબોને સાદાં લૂગડાં પહેરતાં જોઇને પોતે સાદાં લૂગડાં પહેર્યાં હતાં, તેણે કંઈ ખોયું ન હતું, તેને શોક ન હતો. તેણે તો મધળું સ્વેચ્છાથી ક્યારનું વાપર્યું હતું એના ઘર આંગણે ટાણે કટાણે પાડોશીઓ જમતા, ભૂખ્યાં અજ પામતા. એને આખ્યાનો-વાપર્યાનો-સદુપયોગનો સતોષ હતો. આટલી બધી અશાંતિ વચ્ચે એ એકલી જ શાંત હતી.

તેની નાની દીકરી પ્રિન્સિપીઆ તો ફૂદવા માંડી. જંગલીઓ રોમ છોડી ગયા, હવે રોટલો ખાવા મળશે, એટલે એ તો ફૂદી રહી. એનું ચાલે તો એ પાડોશીઓને આજે મિજમાની પણ આપે.

પણ ડોશીએ ઘણી તડકીજાંવડી જોઇ હતી એને ખબર હતી કે ગોચ લોકો થોડા વખનમા પાછા આવશે. સોનાનો રમ લગાડ્યો ને લોહાનું પાણી તો મનાવ્યું નહિ !

હવે કાંઈ ગોથ રોમના મહેમાન થયા વિના રહે ? એ તો પાછા આવવાના-વગર નોતર્યા મહેમાન.

પ્રિન્સિપીઆએ કહ્યું, ‘ મા, જંગલી લોકો ગયા, હવે આપણે એક સરસ મિજબાની ગોડવીએ દિંદી મોરલાની જીભ ખાવા મળે એવી ! ’

માએ જવાબ વાળ્યો, ‘ દીકરી ! રોમની ખરી વિપત્તિના દિવસો તો હવે આવવાના છે. એ વિપત્તિમાં રોમને છોડીને ચાલ્યા જવાનો ભીરુધર્મ આપણે ન સ્વીકારીએ તો બસ. ખરી મિજબાની તો તે જ આપી કહેવાશે. દુઃખીને દુઃખમાં રીખાતાં મૂકી આપણે સહીસલામત થઈ જવાની હોંશમાં ભાગી ન જઈએ એવો પાડોશીધર્મ જ હવે તો ખરી મિજબાની ગણાય. સંપત્તિમાં બનાવેલાં ખાણ્યાં એ તો માત્ર વિલાસની છાજ છે. એમાં પાડોશીધર્મનું રહસ્ય નથી. ’

થોડા દિવસ પછી માર્સેલાના ઘર પાસે એનાં મિત્રો, સર્ગાસંબંધીઓ, પાડોશીઓ સૌની ઢઠ જમી હતી. સૌ રોમ છોડવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં.

‘ માર્સેલા ! અમારી સાથે ચાલ. ગોથ લોકો પાછા આવશે. બહુબહુ તો આપણું જીવન બચશે; પણ રોમને ફરીવાર લૂંટયા વિના નહિ રહે. આપણે જતાં રહીએ-ચાલ, ન્યાં ભગવાન જીસસ ક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો છે, ન્યાં અખંડ શાંતિ વિવસી રહી છે ત્યાં, બેથલેહેમમાં જન્મ આપણાથી જે ધર્મકાર્ય થશે તે નિરાંતે કરીશું. ’

માર્સેલાએ જવાબ વાળ્યો, ‘ તમારે જવું હોય તો જાઓ. પરંતુ ન્યાં આટલા દિવસ સુધી રહી મેં સુખ ભોગવ્યું છે તે

શહેરને વિપત્તિને સમયે તજી દઈ ને હું બેઘલેહેમમાં પણ કોઈ પ્રકારની શાંતિ મેળવી શકું નહિ. એવી શાંતિ મને ખપે નહિ, હું તો જે વખતે લયકર વિપત્તિ આવશે તે વખતે પણ અહીં જ રહીશ. મને એનાથી જ શાંતિ મળશે મૌને માટે દુઃખમાંથી રસ્તો કાઢવાનું આપણું શૈર્ષ ન હોય તો સૌ સાથે દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ પણ મારા જેવા માટે ધણી છે.’

માર્સેલાને છોડીને તેના મિત્રો, સબધીઓ, સગાં ચાહ્યાં ગયાં. આખો ઊનાળો માર્સેલા અને તેની પુત્રીએ આવનારી વિપત્તિના લજીકારા સાંભળ્યા કર્યા, અને ફરી એક દિવસ રોમ નગરી, દુશ્મનોની ચોડીનાં તાપણાં બેઠીને પાછી ગભરાઈ ગઈ. ગોથ લોકો પાછા આવ્યા હતા

પરંતુ આ વખતે ઘેરો ઘાલીને લાખો વખત પડ્યા રહેવાની તેઓની ઇચ્છા ન હતી એકારિક પોતાના સૈનિકોને ભેગા કર્યા: ‘આજે ચંદ્રોદય વખતે રોમ નગરીના મુખ્ય દ્વારમાંથી આપણે પ્રવેશ કરવાનો છે. આ વખતે જે બહાદુરી બતાવશે તેની યશગાથા દિગત સુધી વ્યાપી રહેશે’ અજબ શાંતિથી સૌ સાંભળી રહ્યા.

‘મારી બીજી આજ્ઞા એ છે કે જે કોઈ કિંમતી તમે જુઓ તે લઈ લેજો, પણ બે પવિત્ર ચ્યજોને હાથ અડાડવાનો નથી: સેંટ પિટરનું દેવળ અને સેંટ પૉલનું દેવળ’

‘મારી ત્રીજી આજ્ઞા: ‘ત્રીજો દિવસે સંધ્યા સમયે દરેકે દરેક ગોથે રોમ છોડી દેવાનું છે.’

ચંદ્રોદય સમયે માર્સેલાએ પોતાની બારીમાંથી ગોથનાં

ટોળેટોળાં આવનાં જોયાં. તેણે પોતાની દીકરીને કહ્યું.
‘ પ્રિન્સિપોઆ ! હવે વખત આગે છે. ’

રામન લોકાથી દેટાળેલા ગુલામોએ દરવાજા ખોલી નાખ્યા અને બીચા પડછંદ જંગલીઓ રામની શેરીએ શેરીમાં ભટકવા માંડ્યા. હાથમાં કુદાડી ને તલ્લવાર લઈ, તેઓ જ્યાં જ્યાં ધન જુએ ત્યાં ત્યાં ફરી વળતા હતા. તેમની ડોકમાં મોતીના માળાઓ અથડાતી હતી અને રામન મુદરીઓએ તજોલા હીરાના હાર તેમણે ગળે વળગાડ્યા હતા.

બીજું કાંઈ ન બન્યું તો મૌની સાથે રહી માર્સેલાએ પોતાનું ધર-એનાં જેવાંતેવાં માધનો સાથેનું-લૂટાઈ જવા દીધું. એને પણ સૈનિકોએ ઇજા કરી. પણ પુત્રી પ્રિન્સિપોઆ ઉપર જ્યારે ટોળું વૂટી પડ્યું ત્યારે બહાદુર વિદ્રેલી વાધજુની માફક તે વચ્ચે પડી. દરેકેદરેક ધા પોતાના શરીર પર તે ઝીલી રહી. સૈનિકા ડાશીની બહાદુરીથી પાછા હડયા અને તેમાંના કેટલાકને આ બહાદુરી અમામાન્ય લાગી. તેઓ માર્સેલા અને પ્રિન્સિપોઆને સેંટ પૉલના દેવળમાં મૂકી આવ્યા. . કે જેથી બીજા એમને હેરાન ન કરે.

ત્રીજે દિવસે સંધ્યા સમયે ગોથ લોકો રામ છોડીને જતા હતા. દરેકેદરેકના હાથમાં સોનાની યાળા કે પ્યાલો, રૂપેરી વાસણ કે મોતીના હાર લટકતા હતા. કાષ્ટની ઇતી પર હીરાના હાર અડળાતા હતા.

સંધ્યાનાં જૂખરાં અજવાળાં ઉપર ગરિનો પડછાયો પડ્યો ત્યારે ગોથ લોકોનાં ટોળેટોળાં યશોગાન ગાતાં ગાતાં રામથી દૂર ને દૂર જતાં હતાં. તેમના ગંગીતના પડ્યા

સમ્યા ત્યારે અંધારી રાત્રિના ચોગા રામ નગરી પર હિનચાં દત્તા અને ખડેરનું પન્ન ખંડેર હોય તેવી લક્ષ્મીચિટોણી, પીરત્વચિટોણી, તેજવિટોણી, રામ નગરી રાત્રિના અંધકારમાં મોં ધ્રુપાવતી હતી.

મોગલ મમ્લાટ ઔરંગઝેબને ભુલથાપ આપી દશિા તેા વાધ શિવાજી આગામાંથી નાડો માગવા અને ખાનદેસ તરફથી દક્ષિણમાં દૂકે રસ્તે થઈને જવાય, પણ શિવાજી મદારાજે મથુગા, અલ્દાગાદ, કાશી ને જગન્નાથપુરીને લાંબે રસ્તે પ્રયાણ કર્યું.

એક ગામમાં લાંબા ફોજદાર અલીકુલીએ શિવાજીને શક ઉપરથી રોક્યો ને કાચી કેદમાં પુર્ગો. જરાબર મધરાતે શિવાજી ફોજદાર પાસે પહોંચી ગયો અને દિમ્મતથી કહ્યું કે 'હું શિવાજી છું.' ફોજદારતો આ દિમ્મતથી દગ થઈ ગયો. શિવાજીએ તેના હાથમાં એક લાખ રૂપિયાનો એક હીરા મૂકી દીધો. ફોજદારે શિવાજીને તરત જવા દીધો.

એકવાર પ્હો ફાટયા પહેલાં શિવાજી જાને વેધે નાસતાં નાસતાં બનારસમાં આવી પહોંચ્યો ત્યાં એક પાહાણુને ગંગાકિનારા પર આંટા મારતો જોયો શિવાજીએ ઉતાવળમાં તેનો હાથ પકડ્યો, તેની મુઠીમાં સોનામહોર ને હીરા આપ્યા ને કહ્યું, 'તું મુઠી ઉઘાડળ વિના મને ધાર્મિક ક્રિયા પુરી કરાવી લે.' પાહાણુે ક્રિયા કરાવવાની શરૂઆત કરી ત્યાં એકદમ જૂમ પડી કે શિવાજી નાસી

ગયેન છે તેની ગામમાં કેટલાક મૈનિકા આન્યા છે પાલણે
આ મમાયાર સાબળવા પાછુ ફરીને જોયુ ને ફરી મામે
જુએ છે ત્યા પોતાનો યજમાન મળે નહિ ! પાલણુને ત્યારે
જ ખમર પડી કે પોતે શિવાજી સામે જોડે હતો ! મુડી
ઉઘાડીને જોયું તો તેને નવ હીરા, નવ સોનામદાર ને નવ
દામ મળ્યા હતા

ગોદાવરીના કિનારા પર એક ગામડામાં કેટલાક
સન્યાસીઓની માથે શિવાજી પણ ઉતર્યો હતો જે ઘેર
તેઓ ઉતર્યા હતા તે ગરીબીમાં રૂબી ગયેલું દેખાતું હતું
ધરના વૃદ્ધ ડોશી રાત્રે સન્યાસીઓની પાસે આન્યા ને
આખમાં આંસુ લાવીને બોલ્યા, જોગીરાજ ! આપ તો
મહાત્મા લોક છો અમારી આમડીના જોડા શીવડાવી
પહેરાવીએ તોપણ તમારી પુરી સેવા કરી ન કહેવાય પણ
શિવાજીના હુંદારા માણસોએ ગામમાં હમણા ધાડ પાડી
છે એટલે તમારી દાર્ઢ પણ મહેમાનગીરી અમે કરી શક્યા
નથી !' આ ઉપરાંત વૃદ્ધ ડોશીમાએ શિવાજીના સૈનિકાને
ઘોડાક વેચ્ય પણ સબળાવી દીધા ! શિવાજી આ બધું
સાબળતો હતો તેણે તે ગામનું નામ તથા જેડુતોનાં
નામ જણ્યું લીધા અને ઘેર પહોંચ્યા પછી તે કુટુંબને
પોતાને આ બોનાવી બધી નુકસાની ભરી આપી

જલ્લાનાગાદથી પાંચ માઇલ દૂર હીનો નગરમાં
આજથી પદરસો વર્ષ પહેલા ચીનના તથા મુમાફરો આવી

પહોંચ્યા. હાડ ગાળી નાખે એવો હિમાલય પર્વત પોતાનાં ધોળાં ચક્રચક્રિત સિખરોથી આકાશ સાથે વાતો કરી રહ્યો હતો. હંડી તો એવી હતી કે માણસ હરીને ઠીકફે થઇ જાય. ત્રણે મુસાફરો આગળ વધ્યા ને હિમાલય ઝોળંગી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

પણ થોડે ગયા પછી તેમાંથી એક મુસાફરે કહ્યું, 'ભાઈ ! તમે મને છોડીને આગળ વધો. હવે હું વધારે વખત જીવી શકવાનો નથી.' આખા જંગલની ગંભીર શાંતિમાં આ ત્રણ મુસાફરો સિવાય બીજું કોઈ હતું નહિ.

બુદ્ધદેવની જન્મભૂમિનાં દર્શન કરવાને, અને ઠેરઠેર સચવાઈ રહેલી બુદ્ધદેવની નિશાનીઓ જોવાને આ ભક્તો, ઠેક ચીનથી હજારો માઇલની મુસાફરી કરી આવતા હતા; અને આમ વિજયની છેક છેલ્લી ઘડીએ તેમાંથી એક મિત્ર છેલ્લા શ્વાસ ભેતો હતો !

'ભાઈ ! આ હંડી ભારે છે: તમે મારી ચિંતા કર્યા વગર આગળ ને આગળ વધો. તમે રહેશો તો કોઈક દિવસ આપણી જન્મભૂમિ ચીન આપણા ધર્મપિતા બુદ્ધદેવના સાચા શબ્દો પામશે.' આટલું બોલતાંની સાથે તેના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા.

એકાન્ત જંગલમાં માત્ર બે પરદેશીઓ રહ્યા. તેઓ એકબીજાના મોં સામું ટગરટગર જુએ છે ને પામે જ તેમના મિત્રનું અચેતન શરીર, હંડીમાં વધારે ઠંડુ લાગતું પડ્યું છે.

જ્યાં કોઈ રૂદ્ધ કરે તેમ ન હતું તેવા પહાડી

અ્યાનમા તે મૃત શરીરના હૃદયની મામે હૃદય લગાવીને, એક માણસ છાતીફાટ રોષ રહ્યો છે ! આખા જગતમાં તેના ફેદન સિવાય ખીજો સ્વર નથી. તેના કુમકા સિવાય ખીજો અસાતિ નથી, તેના મિત્ર સિવાય કાંઈ છત્તું કાઢી નથી !

હૃદય ફાટે તેવો વિનાય કર્યા પછી તે શાત થયો પોતાનાં જુના વંશો ને ગ્રંથોની બે ચાર પોટલી ખભે નાખી, ઉંચે આકાશ સામે એક શ્રદ્ધાભરી દૃષ્ટિ ફેકી, વારંવાર મૃત શરીરને જોતો રોતો ને મનથી પાછો વળતો પોતાના મિત્રની માથે તે આંધતો થયો. પરિતોમા પહેવાના જેવી જ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ

તે પ્રખ્યાત ચીનાઈ મુસાફર ફાહિયાન હતો

શ્રાવસ્તી નગરીથી બરાબર બારસો કદમ દૂર છતવન વિહારના મુંદર પક્ષો ને મુગધી પુષ્પધારાઓ આવી રહ્યા છે ત્યાં છુદ્દેવની શુદ્ધ ચંદનની મૂર્તિ અત્યંત સૌમ્ય વાતાવરણ ફેલાવતી આફઠ થયે છે છે એ મૂર્તિની સામે બે પગેથી મુસાફરો જીનીઆ બેને ઉભા છે

વિહારમાથી સાધુ લોકો આનીને કંઈ પૂછે તે પહેલાં તેમની આખોમાથી આસુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો બંનેજણા વારંવાર છુદ્દેવની મૂર્તિ જુએ છે ને દરેક વખતે નવા નવા આસુથી તેમના ગાવ ઊંઘાય છે સાધુ લોકોને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું ને તેમણે પૂછ્યું, ‘આપ ક્યાથી આવો છો ?’

‘અમે બંને ચીનથી આનીએ છીએ અમારી સાથે

ઘેરથી ધણા આદમી નીકળ્યા હતા રસ્તાથી કંટાળી કેટલાક પાછા વળ્યા; કેટલાક પર્વતોમાં નામનિશાન ન મળે તેમ મરી ગયા. આજે એ અસંખ્ય મિત્રોમાંથી માત્ર અમે બે બુદ્ધદેવનાં દર્શન પામ્યા !'

વિહારના અનેક સાધુઓ શ્રદ્ધાની જીવન્ત મૂર્તિઓ જેવા આ બે ચીનાઈ મુસાફરો તરફ અત્યત માન ને ભક્તિભાવે જોઈ રહ્યા.

આ બે મુસાફરો તે ક્ષહિયાન ને નેતો મિત્ર ટાઉચીંગ.

ચીનથી હજારો કોમ દૂર હિન્દુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ અથવા લંકાનો ખેટ છે. જે વૃક્ષ નીચે બુદ્ધદેવને જ્ઞાન થયું તે બોધિવૃક્ષની એક ડાળ અહીં લાવીને વાવવામાં આવી છે. ક્ષહિયાન બુદ્ધદેવનાં જ્યાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરવાની ઇચ્છાથી મુસાફરી કરતો હતો. ફરતો ફરતો તે અહીં પશુ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં એક કરુણ અનાવળન્યો.

એક દિવસ ક્ષહિયાન બુદ્ધદેવની મૂર્તિ પાસે બેઠો હતો. દિવસો થયાં તે મૂર્તિના જેવું જ તેનું હૃદય કામળ બન્યું હતું. ચીનથી નીકળ્યાને આજ બાર ચૌદ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં. તે દરમ્યાન એની જન્મભૂમિ વિષે એણે કાંઈ પણ સાંભળ્યું ન હતું. ક્ષહિયાનના મનમાં ચીનની જમીન, ચીનના પત્થર, ચીનના લોકો અને પ્યારા ચીનદેશની વાતો ધૂમી રટી હતી.

એક વખત ફરીને માતૃભૂમિના દર્શન કરવા માટે તે તકસી રહ્યો હતો એટલામાં ત્યાં કાઈ એકલડોકલ

યાત્રાળુએ આવી ચીનમા બનેલા પખાની ભેટ બુદ્ધદેવની મૂર્તિ પાસે ધરી પોતાના પ્યાગદેશની આટલી પણ નિશાની આટલા વર્ષે અને આટલે દૂર ભોવા મળી એ વિચારથી ક્ષાદિયાનનુ હૃદય પાણીપાણી ચર્ષિ ગયુ તે પખાને ભેઈને, નાનુ બાળક અનેક વર્ષથી વિખૂટી પડેથી માતાને ભેઈને જેમ રડી ઉઠે તેમ ક્ષાદિયાન રડી ઉઠ્યો.

રાજગૃહી નગરીમા મિશ્મિસાર રાજ્ય કરતો હતો એકવાર એવુ બન્યુ કે નગરીમા આગ લાગી

રાજાને લાગ્યુ કે એક માણસ બેદરકાર ગૃહે તેને લીધે આખી નગરીને સોસવુ પડે તે ઠીક નહિ આગ છુટાયા પછી તેણે આગા કરી કે હવેથી જેના ધરમા આગ લાગે તેણે જગતમા રહેવા જવુ

આ આગા પ્રસિદ્ધ કર્યા બાદ થોડા દિવસે તેના પોતાના જ મહેલમા આગ શરૂ થઈ

અમતદારોએ કહ્યુ કે, 'રાજાનું કામ કાયદા બાધવાનું છે પણ કાયદા બાધનાગથી કાયદો વધારે મોટો હોઈ શકે નહિ'

લોકોએ કહ્યુ કે, 'આપે આગા પ્રસિદ્ધ કરી છે ખરી, પણ આપ તો ગાજ છો, માટે ઇચ્છામા આવે તેમ આગા ફેરવી શકો છો.'

પણ રાજા મિશ્મિસાર પોતાનો મહેલ છોડીને જગલમા ગટેવા જવા ચાલી નીકળ્યો અને મૌને કહ્યુ 'હવે પછી આવુ નમજુ મન રાખશે નહિ કાયદા બાધનાર માટે તો કાયદો સૌથી વધારે બધનકર્તા છે'

અલાઉદ્દીન ખિલજી અને તે પહેલાના તથાજી
બાદશાહોના જમાનાના એક મહાન પુરુષ યાદ રાખવા જેવા
છે તે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆ એમ કહેવાય છે કે શેખ
નિઝામુદ્દીન હજી તદ્દન બાત્યાવસ્થામાં હતા ત્યાં તેમના
પિતા સૈયદ અહમદને જાણ કર માલગી આવી શેખની માતા
ખીખી ખુદેખાની અત્યંત પવિત્ર સ્ત્રી તરીકે ખ્યાતિ હતી
એક રાતે તેને સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ દિવ્ય અવાજ તેને
બોલાવી રહ્યો છે અને કહી રહ્યો છે કે બેમાથી એકની
પસંદગી કરી લે પતિ અથવા પુત્ર પતિ જયશે તો પુત્ર
નહિ હોય, પુત્રને જ્યાવવો હશે તો પતિ નહિ હોય માતાનું
વાત્સલ્ય-જેના વિના પૃથ્વી અમૃત વિહોણી થઈ જાય-
પુત્રની પસંદગી તરફ વળ્યું અને સૈયદ અહમદ ત્યાર પછી
થોડા દિવસે મૃત્યુવશ થયા આવી પ્રેમલ અને પવિત્ર માતાની
શેખના જીવન પર ઘણી ઊંડી અસર થએલી કહેવાય છે
કે શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆના ગુરુ મૌલાના કમાલુદ્દીન
ઝહીદ પણ સ્વતંત્ર મિજાજના ને પોતાની બદગીમાં જ લીન
રહેનારા સાચા ફકીર હતા તેમની કાર્તિકયા સાબળીને
સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન બદમને તેમને બોલાવીને ધમામની જગ્યા
આપવા માઠી, ત્યારે મૌલાનાએ જવાબ આપ્યો 'અમારા
જીવનમાં એક જ વસ્તુ રહી છે ખુદાની બદગી એ પણ
સુલતાન લઈ લેવા માગે છે ?' આવા ગુરુને ચરણે બેસીને
શેખ નિઝામુદ્દીન ઓલીઆએ વિદ્યા ને ચારિત્ર્ય કેળવ્યાં હતા
બદ્દખના જમાનામાં એક જીતાવ-એટલે લગભગ
બે પૈસા-ના એક મણ તરખૂચ મળતા એટલી સોધવારી
હતી કેવળ ઐચ્છિક ગરીબીને વરેલા આ મહાન પુરુષ

પાસે એ ખરીદવા માટે પણ પૈસા ન હતા, અને છતાં જલામુદીન ખિજરખાને સ્વેચ્છાએ આપના મડિલું ગામ ન લેવાની શક્તિ હતી. એક વખત એક કામિયાગરે એમને કામિયો શીખવાનું કહ્યું કે જોયી ગરીબી ટકી શકે જ નહિ. ઝોલીઆએ જવાબ દીધો. 'પૈસા ભેગા કરવા એ તો વેપારીનું કામ છે અમારું ફકીરનું કામ તો એકની બગી માટે જીવન જીવવું એ જ છે.'

શેખ નિઝામુદ્દીને કહેલું કે મારી કબર તો ખુલ્લા મેદાનમાં હોય એટલે બસ છે એના ઉપર ખીજુ કાઈ ન જોઈએ પણ સુલ્તાન મહમ્મદ તબલખે ઝોલીઆની કબર ઉપર રોળે બધાવેલો છે અને હરસો વર્ષ થયા કેક રાત્રીઓ આબ્યા અને ગયા, છતાં શેખ નિઝામુદ્દીન ઝોલીઆનું નામ આજે પણ એટલી જ પવિત્ર સાવના જમાવે છે.

અમીર ખુશરુ સાત આઠ વર્ષની ઉંમરનો હતો તે વેળા ધણી વખત આ શેખ નિઝામુદ્દીન ઝોલીઆ પાસે એસવા આવતો એ અમીર ખુશરુએ જ દેવળદેવી અને ખિજરખાની પ્રેમકથા લખી છે તે એ જમાનાનો કવિ હતો એણે દિલ્હીની રહેનશાહતની તકડી ઊંપડી પણ જોઈ હતી દેવળદેવી અને ખિજરખાની પ્રેમકથા જેમ એણે લખી છે તેમ એણે અનાઉદ્દીનના જમાનાનો ઇતિહાસ પણ લખ્યો છે પરંતુ એ ઇતિહાસ ઇતિહાસનેખકનો નહિ પણ કવિનો લખેલો છે, એટલે કેટલીક જગ્યાએ અતિશયોક્તિ છે છતાં અનાઉદ્દીનના જમાનાનું એમાંથી સાર ચિત્ર મળી રહે છે.

રાહેનશાહ અકબરે હિંદુ સંસ્કૃતિનો સાચો અભ્યાસ કરવા માટે કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકોનું ફારસીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું. મંસ્કૃતનું જ્ઞાન તો ધણા વખત પહેલાંથી મુસલમાન લેખકો મેળવતા આવતા હતા. ખલીફા હરુન-અલ-રશીદ ના દરબારમાં કેટલાંક મંસ્કૃત છાતા હતા. ચરક અને સુશ્રુતનાં અરબી ભાષામાં ભાષાંતર તો ધણા વખત પહેલાં થયાં હતાં. હરુન-અલ-રશીદના દરબારમાં જો હિંદુ વૈદ્યરાજ હતા એમ પણ કહેવાય છે. અખ્યાત મુમાફર આદમ્શીનીનું સંસ્કૃત જ્ઞાન સારું હતું. અકબર પહેલાં ફિરોઝ-શાહ તખલખે પણ સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં.

ચાર વરસ, ચાર માસ ને ચાર દિવસનો ચતાં અકબર લખવા બેઠો. પણ જે શુરૂ મળ્યા તે પોતે જ કષ્ટતરના શીખીન હતા, એટલે નાનકડો શિષ્ય એમની પાસેથી કંઈ શીખ્યો નહિ. મોટી ઉમરનો ચતાં પણ અકબર, શિક્ષકો બદલાવ્યા છતાં કંઈ શીખ્યો નહિ, ત્યારે હુમાયૂંએ તેને ઉપદેશનો કાગળ લખ્યો. એટલું છતાં યે અકબર કંઈ શીખ્યો હોય એમ લાગતું નથી. છતાં મોટી વયે અકબરે વિદ્યા ઉપર જે પ્રીતિ બતાવી તે તો બળ્હીતી વાત છે. પોતાના સમયનો થોડોક ઇતિહાસ એણે મંસ્કૃતમાં પણ લખાવ્યો હતો. મહાભારત, રામાયણ, અથર્વવેદ, લીલાવતી ઋણિત, રાજતરંગિણી, હરિવંશ, નળદમયંતીકથા, સિંહાસનમંત્રીશો, યોગવાસિષ્ઠ, ગંગાધર વગેરેનાં ભાષાંતર અકબરે તૈયાર કરાવરાખ્યાં હતાં બદાહિની નામનો અકબરના જમાનાનો ઇતિહાસકાર, જેનું ખરૂં નામ અબ્દુલકાદીર છે,

તે પણ ભાષાંતર કરનારાઓમાંના એક હતો. તેણે રામાયણનું ૨૪,૦૦૦ શ્લોકનું ભાષાંતર કર્યું હતું અને તેને માટે ૧૫૦ અશ્વરશી તથા ૧૦,૦૦૦ ટંકા તેને મળ્યા હતા. (૨૩૪ ટંકા = ૨૪ પૈાડ). ભાષાંતર કરનારાઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મદદ લેતા અને અકબર જાતે એ કામમાં રસ લેતો. બદાઉની લખે છે કે અથર્વ વેદનું ભાષાંતર દક્ષિણમાંથી આવેલા એક વિદ્વાનને સોંપાયું હતું. તેનું નામ શેખ બવાની, મૂળ તો એ બ્રાહ્મણ હતો, પણ પછી મુસલમાન થઈ ગયેલો. સો ચિત્રકારો આ ભાષાંતરોને ચિત્રિત કરી રહ્યા હતા. અબુલ ફઝલ લખે છે કે કેટલાક ચિત્રકારોની કૃતિઓ અતિ સુંદર હતી અને એમને ખુશીથી ચૂરપના મહાન ચિત્રકારોની હરોળમાં મૂકી શકાય

સુમલ સમયના સમાજનું આર્થિક ચિત્ર આપણને અબુલ ફઝલમાંથી મળી આવે છે. દારૂની બધી સાધારણ થઈ ગઈ હતી. કોર્ટનો ભભકો આંજી નાખે એવો હતો. અમીરો એક વરસને અંતે પોતાનાં બધા વસ્ત્રો-પાયજામા સિવાય-વહેંચી દેતા. કોઈ પણ અમલદારને દેશની બહાર દોલત લઈ જવાની રજા મળતી નહિ, એટલે અમીરો પોતાની દોલત પોતે જ ખર્ચી કાઢતા. સોલવારી ધણી હતી. ઘેટાની કીમત દોઢ રૂપિયો પડતી. ગાયની કીમત લગભગ દસ રૂપિયા હતી. ધણે જ આનાના મધુ (= પપા શેર), દૂધ સાડાબાર આનાનું મધુ ને ઘી લગભગ સાડાત્રણ રૂપિયે મધુ વેચાતું. સુતારને લગભગ ત્રણ આના (અત્યારની કીમતે) રોજ મળતું, જ્યારે મજૂર લગભગ એક આનો કમાતો.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ રિમથ પણ લખે છે કે અકબરના જમાનામાં મળૂરને ખાવાપીવાની તંગી ન હતી. આજે દાણાની બજાર તેજ છતાં મળૂર અને ખેડૂતને ખાવાના વાંધા છે.

મેન્ડેસ્લો નામનો જર્મન મુસાફર ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. ચોવીસ વર્ષના આ જુવાન જર્મને પોતાની મુસાફરીની હકીકત લખેલી, તેમાંથી તે સમયનું ચિત્ર ખડું કરી શકાય છે. મેન્ડેસ્લોએ અમદાવાદનું વર્ણન આપ્યું છે એ પરથી માલુમ પડે છે કે અમદાવાદ એ સમયે ગુજરાતના બગીચા જેવું હતું. મેન્ડેસ્લો લખે છે કે અમદાવાદમાં જેટલાં ઝાડ હતાં એટલાં જ વાંદરાં પણ હતાં. ઇંગ્લીશ ફેક્ટરી (અંગ્રેજ કાઠી) પર એક વખત મેં ૧૫૦ ગણ્યાં હતાં. તે વખતે ગુજરાતનો સુબો આઝમખાન હતો. તેની ઉંમર લગભગ સાડા વર્ષની હતી. તેની પાસે દસ કરોડની દોલત છ એમ કહેવાતું. તેની પુત્રી શાહ સુગ જોડે પરણાવવામાં આવી ત્યારે તેણે વીસ હાથી, એક હજાર ઘોડાં ને ૬૦૦૦ ગાડાં મૂલ્યવાન વસ્તુઓ તેની સાથે દાયજામાં આપી હતી. તેનું ધરખર્ચ લગભગ દસ હજાર રૂપિયા દર મહિને થતું હતું.

આઝમખાન સાથે મેન્ડેસ્લોની મુલાકાત થઇ હતી અને ચોવીસ વર્ષના જુવાનને આમ એકલો મુસાફરી કરતો જોઇ તેને બહુ આનંદ થયો હતો.

રોમની સાથે જે વખતે હિન્દનો વેપાર ચાલતો-લગભગ પહેલી બીજી મદીમાં-ત્યારે હિન્દુસ્તાનથી રોમમાં મુખ્યત્વે કરીને કાપડ જતુ. એ ઉપરાંત સોનું, રૂપ, મોતી અને હીરાનો વેપાર પણ ચાલતો. સીધોનું એક નામ રત્નદ્વીપ પણ છે અને પ્હીની નામના ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે સિદ્ધલદ્વીપના રાજાએ રોમના રાજા ક્યોડિયસ (ઇ સ ૪૧-૫૪) પાસે દૂત મોકલેલો હિંદી રેશમની મોહિનીએ રોમન સ્ત્રીઓને ઘેલી બનાવી દીધી હતી, અને પરિણામે ત્યાં અત્યંત પાતળું વસ્ત્ર ન પહેરવાનો ધારો કરવો પડ્યો હતો. પવન જેવા આ પાતળા વસ્ત્ર રોમન સ્ત્રીઓને પહેરતી જોઈને ત્યાંના ગંભીર માણસોને દિવગીરી પણ થતી લગભગ ૧૧ વર્ષે ૮૦ લાખ રૂપિયાનું કાપડ રોમની સમૃદ્ધિ ખેંચી જતું. એક વખત તો હિન્દના ૧૨૫ વહાણો રોમને કિનારે લાગરીને પડ્યા હતા. એ જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનનો વેપાર ચીન, મિસર અને સીરીયા સાથે પણ ચાલતો હતો.

પાલ્મેટ-પ્રજાસત્તાક તંત્ર-નો વિચાર ધણા જ પ્રાચીન સમયથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે. જ્યારે જ્યારે હિંદમાં મહાન સમ્રાટો યર્ષ ગયા છે, ત્યારે ત્યારે એ તંત્ર શિથિલ બનતું લાગ્યું છે, છતાં એ લાવના પ્રજાના પ્રાણમાં જ રહેલી હતી એ વિષે શંકા નથી. વૈદિક સમયની સમિતિ અને સભા જાણીતા છે, ભગવાન શુદ્ધના જમાનાની ગણપ્રથા અને સપ્તપ્રથા પણ જાણીતા યર્ષ ગયાં છે તેમ જ ગ્રીક સમયના ઇતિહાસકારોએ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રજા સત્તાક તંત્રની હસ્તી વિષે આ રીતે વધારે પ્રકાશ પાડ્યો.

છે 'ખીઆમ નદીની પેલી તરફ રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશમાં ૫૦૦૦ અમીરો વડે રાજતંત્ર ચલાવાય છે. દરેક અમીર રાજાને એક હાથી ભેટ ધરે છે.'

ધણું કરીને શ્રી કૃષ્ણ આવા પ્રજાકીય તંત્રના જ આગેવાન હતા. શાંતિ પર્વમાં એ વિષે એક ઉલ્લેખ છે, જે ઉપરથી વિદ્વાન ઇતિહાસકારો ધારે છે કે પ્રજાકીય તંત્ર હિંદમાં ધણા જૂના વખતથી ચાલતું આવે છે. શ્રી કૃષ્ણ નારદને કહે છે 'સંયુક્ત રાજસભામાં બે રાજકીય પક્ષ છે ને તેમાંનો દરેક પોતાનો હાથ ઉપર રાખવા મથે છે. એવી રાજસભામાં તીક્ષ્ણ વાદવિવાદ પણ થાય છે 'અલેકઝાન્ડરને પાછા ફરતાં જે લોકોએ લગભગ મરણ તુલ્ય કરી મૂક્યો હતો તે કુદ્રક અને માલવ લોકોને પોતપોતાનાં સ્વતંત્ર લોકતંત્ર હતા. બન્ને પ્રજાએ મળીને સો એલગીઓ લડાઈ પછીની વાટાઘાટ માટે મોકલ્યા હતા માલવ લોકો સાથેની લડાઈમાં અલેકઝાન્ડરને ઝેરી ધા ખમવો પડ્યો. તેથી તેને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી કે એ લોકો ધણા બહાદુર છે અને તેમને ખડુ સતાવવામાં ફાયદો નથી. મીકે ઇતિહાસકારોની વિગત પ્રમાણે 'આવેલા એલગીઓ ધણા રૂઆનદાર હતા. સંધળા રથમાં બેઠા હતા તેમણે લાલ અને સોનેરી વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતા અને તેમની ચાલમાં એક જાતનું અસાધારણ ગૌરવ હતું તેમણે કહ્યું દૈવ-અને નહિ કે ભય-અમારા પરાજયનું ને આ સંધિનું કારણ છે અમારી સ્વતંત્રતા હિમાલય જેટલી જૂની છે એને હજી મુધીકાઈએ તોડી નથી 'અલેકઝાન્ડરે તેમની શરતો કાઢી પણ આનાકાની વિના તરત સ્વીકારી લીધી સો એલગીઓ બે પ્રજા

તરફથી મંધિ માટે આવ્યા હતા એ વિમત પરથી રપટ સમજી શકાય કે તે પ્રજાપ્રતિનિધિઓ જ હોવા જોઈએ અને પછી અલેક્ઝાન્ડર જેમજેમ આગળ ગયો તેમતેમ તેને બીજી પણ પ્રજાગીય સત્તાઓનો અનુભવ થયો હતો.

બીજીરાવ બીજો લગભગ ૮૦ વર્ષે ઈ સ ૧૮૫૧ માં મરણ પામ્યો એક વખત એરો કંપની સરકારને છ લાખ રૂપિયા વ્યાજે પણ ધીપાં હતા અને શીખ વિમલ વખતે તો પોતાને ખર્ચે બે રેજીમેન્ટ પણ તૈયાર કરાવીને કંપની સરકારની મદદમાં મોકલી હતી.

આદિયાહ ઔરંગઝેમે પોતાના વૃદ્ધ અને અનુભવી સરદાર રાજા જયસિંહને જ્યારે દક્ષિણમાં મોકલ્યો ત્યારે એ કસાબેલા સેનાપતિએ માત્ર ત્રણ માસમાં જ શિવાજીને હકાવી દીધો તેને પુરધર મુકામે મંધિ કરવી પડી અને પોતાના રાજ્યનો ઘણો ભાગ આપીને કેટલાક મજબૂત મિલ્લાઓ આપી દઈને તથા મોગલ લશ્કરમાં પોતાના પુત્ર મંભાજીને પાંચહજારી મનમન બનાવીને પોતાનું નાનું સરખુ રાજ્ય બચાવી લેવું પડ્યું. ઉદેપુરના રાણાની માફક શિવાજીએ પણ કહ્યું કે મોગલ દરબારમાં હાજરી આપવાની ફરજમાંથી મને મુક્ત કરવો જોઈએ મારે બદને મારો પુત્ર સલાજી આવશે જાકી દક્ષિણમાં મોગલ લશ્કર મિનગપુર-ગોવળકોટ સામે યુદ્ધ કરશે તેમાં મદદ કરવા હું જાતે આવીશ.

સંધિ ચર્ચ ગર્ભ. મંજૂરીનું બાદશાહી ફરમાન પણ આવી ગયું. શિવાજી માટે ખિલજત મોકલાયો. રાજા જયસિંહની શિખામણ પ્રમાણે શિવાજી બાદશાહી ફરમાન લેવા છ માઈલ પગે ચાલીને સામે ગયો અને ઘડીભર લાગ્યું કે શિવાજીનું બ્યક્તિત્વ મુગલાઈમાં મળી ગયું છે ! રાજા શિવાજી પોતાના નાના રાજ્યમાં રાજા, પણ મોગલ સરકારના તો એક મરદાર !

રાજા જયસિંહ ઘણો વિચક્ષણ ને કુનેહબાજ હતો. તે માત્ર શૂરવીર લડવૈયો કે દીર્ઘદર્શી સેનાપતિ ન હતો. તે રાજદારી શેતરંજનો પણ અડંગ ખેલાડી હતો. એણે જોઈ લીધું કે મોગલ સૈન્ય બિજાપુર-ગોવળકોંડાનાં લસ્કરને હંકારે ત્યાં સુધી તો શિવાજીની મૈત્રી ખપમાં આવે; પણ ન કરે નારાયણ ને જો મોગલ સૈન્ય હાંફવા માડે, અને એ જ વખતે દક્ષિણના કુંભરેકુંભરાની ચાવી ગળવામાં લઈને ફરનારો શિવાજી બદલે, તો દિલ્હી આગ્રાથી હજાર માઈલ દૂર આવેલા મોગલ સૈન્યની કબર દક્ષિણમાં જ ખોદાય ! એણે ખીજું એ પણ જોઈ લીધું કે જો શિવાજીને જાળવી રાખવાની બાદશાહી રાજનીતિ સફળ થાય તો આખું દક્ષિણ એટલે હાથે જ સાચવી રાખવાની શક્તિ શિવાજીમાં છે. શિવાજી જ બાદશાહી સ્તાંભ બને, દક્ષિણનો સુખેદાર બને અને હમેશને માટે દક્ષિણ તરફની પીડા નીકળી જાય.

રાજા જયસિંહ બિજાપુર સર કરવા ચડ્યો. શિવાજી મહારાજની સરદારી નીચેના મૈત્ર્યે આગળ વધીને રસ્તામાં નડતા દુશ્મનોને હંકારવાનું ચરૂ કર્યું. શિવાજી મહારાજની આ સેવાની ઘણી પ્રશંસા ચર્ચ. રત્નમંડિત ખંજર બાદશાહી

પ્રશસાપત્ર સાથે ભેટ મળ્યું બિજાપુરથી દસ જ માઈલને અંતરે બાદશાહી લશ્કર આવી પહોંચ્યું પણ બિજાપુરનો કિલ્લો ધણો મજબૂત હતો મશહર મુલકમેદાન તોપનો રાક્ષસી માર હજી મોગલ સૈન્યે ચાખ્યો નહોતો બિજાપુરને ફરતું જાણે સાત માઈલનું કૃત્રિમ રણ જ હોય તેમ, ઝાડનું ફૂલ કે પાણીનું પાવણ ક્યાંય મળે એવું બિજાપુર શાહ આદિલશાહે રહેવા જ નહોતું દીધું !

આવી સ્થિતિમા મોગલ સૈન્યની એક બે જગ્યાએ હાર થઈ હુમલો શિવાજી મહારાજની સૂચના પ્રમાણે થયેલો, એટલે આરોપ એમના ઉપર જ ચડ્યો જયસિંહના પ્રતિસ્પર્ધિ દિલેરખાને શિવાજીને કેદ કરવાની પણ માગણી કરી શિવાજીની પોતાની પંદાળ ગદ લેતા હાર થઈ બીજો શિવાજી હોય એવો બહાદુર સરદાર નેતાજી બિજાપુરને મળી ગયો રાજા જયસિંહે એને ધણીધણી લાલચો આપીને પાછો તો મેળવ્યો પણ એ અનુભવી ગજા સમજી ગયો કે શિવાજી પણ જો આમ ફરી બેસે—અને મોવળકાડા—બિજાપુર તો એક થઈ જ ગયા છે—તો આખું મોગલ સૈન્ય અહીં જ સૂઈ જાય.

મોગલ શહેનશાહતને ભવિષ્યમા વખતે લાગી જાય એવો આ ભયકર ધા વાળો લેવા તેણે શિવાજીને બાદશાહની હજુરમાં મોકલવાનું નક્કી કર્યું પુરધરની સધિ પ્રમાણે તો બાદશાહી તહેનાતમા હાજર રહેવાની ફરજમાંથી શિવાજીને છૂટ મળી હતી એટલે જયસિંહે બીજી ચાનમાજી રચી દક્ષિણના સુમેદાર બનવાની તમને હવે તક મળી જાય એવું છે કેમકે દક્ષિણ જીતવામાં મધ્ય મરદારો દાર્યા છે એટલે

બાદશાહી મહેરબાની મેળવવાનું તમારે માટે શક્ય છે
આવી ભરિખના ઉદયની વાત કરીને તેણે શિવાજીને આગ્રા
જવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું છ વર્ષ પહેલા અફઝલખાનને
મળવા જવા માટે શિવાજીના મનમાં જે શકા ને વ્યાકુળતા
થયા હતા તેવા જ આ વખતે પણ થયા વખત છે ને
બાદશાહ નારાજ હોય ને આ બધી જાગ્ર હોય તો ? પણ
જયસિંહે મોઝન લીધા કે તમે અવશ્ય પાછા આવશો જ
અને મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં તમારી ખબર રાખશે

પોતે પાછો ફરે ન ફરે તેની કાને ખબર છે ? એટલે
શિવાજી પોતાના રાજ્યનો બહિષ્કાર કરવા ગામડેગામકુ
જોઈ વળ્યો મોરોપત પેશ્વા સાથે માતા જીજ્ઞાષા
રાજપ્રતિનિધિ રહેવાના હતા નેતાજી પાલ્કર સેનાપતિ
બન્યો આમ પોતે પાછો આવે કે ન આવે, જીવે કે મરે,
પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે રાજ્ય તો ચાલ્યા જ ફરે એવી
સૌને સૂચના આપીને, ઇ સ ૧૬૬૬ ના માર્ચ મહિનાની
એક માંજે નવ વર્ષના સભાજી સાથે તે આગ્રા જવા
નીકળ્યો છ વર્ષ પહેલા અફઝલખાનને મળવા જતા
જીવન, મરણ ને રાષ્ટ્રધર્મનો પ્રશ્ન જેવી રીતે તેનું અંતર
વલોવી રહ્યો હતો, તેની રીતે આજે પણ એના અંતરમાં
ઊંડુજીંડુ મથન ચાલી રહ્યું હતું પોતે એકનો ન હતો
મહાજી સાથે હતો અને જાળજીયા માતા સ્ત્રી, સગા
મનધી સૌને છોડીને તેની માથે ચાલી નીકળનાર ચાર
હજાર વીર પુરુષો પણ હતા મહારાષ્ટ્રનું જીવન તેની માથે
આવતું હતું કદાચ આગ્રાથી પાછા નહિ ફરીએ તો ?
કદાચ તે વધુ વિચાર કરી શક્યો નહિ

આથમતા સૂર્યના જૂખરા રંગમાં દૂરદૂર ધૂળમાં
 ઢંઢાતું સૈન્ય જીજ્ઞાસાએ જોયા કર્યું;—જોયા જ કર્યું.
 અને છેવટે જ્યારે એકત્રિય અંધારું રહ્યું ત્યારે, જીજ્ઞાસા
 જાણે પ્રાણ વિનાનો દેહ હોય તેવા શિવાજી વિનાના
 રાયગઢમાં પાછાં ફર્યા.

આસતાઆસતા સૌ ઔરંગઝેબ પહોંચ્યા. આખું
 શહેર શિવાજીને જોવા મળ્યું. અફઝલખાનને એક મડીમાં
 બર સૈન્યની વચ્ચે હાથી નાખનાર, પૂનામાં પેલા
 શાહિસ્તખાનને મધરાતે જગાડીને લખાડનાર, આ વીર
 પુરુષની કીર્તિ ઠેરઠેર ફેલાઈ રહી હતી. એના વીરત્વ પર
 લોકો આક્રોશ હતા. બચ્ચાં પૂછી રહ્યાં છે, ‘આમાં શિવાજી
 ક્યાં? પનિહારીઓ માથે પાણીના બેડાં લઈ શિવાજીની
 મવારી નિહાળવા ઉભા ગઈ છે. બારીમાં, બારણામાં,
 ગોખમાં, બગ્ગરમાં ઠેરઠેર લોકની દઢ જામી છે અને સૌની
 નજર સૌથી આગળ આસનારા શિવાજી પર ફરી રહી છે.
 એની કેડે પ્રખ્યાત બવાની તલવાર લટકે છે. તેની સોનેરી
 મૂંઢના ફૂલમાં જડેલાં લાલ માણેકનું તેજ રસ્તાની ધૂળથી
 ઝાંખુ પડ્યું છે, પણ જાતું રહેતું નથી. લોકોએ આજે
 જાણે પહેલવહેલાં સ્વતંત્ર સૈનિકો અને વીર સેનાપતિ
 નિહાળ્યા. પણ ઔરંગઝેબનો સૂબો સફિયુલખાન આ
 જામીનદારની મામે પણ ફગ્યો નહિ. શિવાજી આગ્રા જાય
 કે ગમે ત્યાં જાય, એના જેવો મોટો સૂબેદાર એને મળવા
 જાય ખરો? શિવાજી અને તેનું ચાર હજારનું વીર સૈન્ય
 શહેર સોસરવાં નીકળીને ઉતારે ગયાં. ઔરંગઝેબનો સૂબો

શિવાજીને મળ્યો નહિ, તો શિવાજી પણ જાણે ઔરંગઝેબમાં સૂબો છે જ નહિ એમ પરભાર્યો ઉતારે જ ગયો. પછી સૂબેદાર મળવા આવ્યો.

ત્યાંત્યાં ખબર પડે છે કે શિવાજી બાદશાહને મળવા આગ્રા જાય છે ત્યાંત્યાં લોકની ઠઠ જમી જાય છે. ગામડાના ખેડુતો ખેતરમાંથી દોડીદોડીને એ મરાઠા મરઠારને નિહાળે છે. એનું સૈન્ય ગામને પાદર નીકળે છે કે તરત આખું ગામ જોવા દોડે છે. એની કીર્તિ, એની સાહસકથા એનું વીરત્વ ઘેરઘેર ગવાઈ રહ્યાં છે. બાહણો કહે છે કે એને ભવાની હાજરાહજૂર છે. ડાશીશાસ્ત્ર પ્રમાણે એણે વીર વિક્રમની પેઠે વૈતાળ સાખ્યો છે. કેટલાક કહે છે કે એણે લઘિમા સિદ્ધિ મેળવી છે. કાર્ષ્ણ કહે છે કે એને એક ફકીરે ઇલિમ શીખવાડ્યો છે. રસ્તા પર ચાલ્યું જતું એ વીર સૈન્ય ને એનો બહાદુર નાયક નિહાળીને સૌની આંખ ઠરે છે.

ત્રણ મહિને શિવાજી આગ્રા પહોંચ્યો. ઔરંગઝેબ બાદશાહનો મુકામ ત્યાં હતો ત્રીજે દિવસે બાદશાહની પચાસમી તિથિ જીજ્વવાની હતી અને તે દિવસે દરબારમાં હાજર રહેવાનું શિવાજીને નિમંત્રણ હતું. કુમાર રામચંદ્ર શિવાજીને દરબારમાં લઈ ગયો ત્યારે દરબારીઓની ઠઠ જમી હતી. બાદશાહની ઘુલા કરવા માટે મોનારપાનો ઢગ કર્યો હતો. દરબારીઓ અને તેમના હજુરીઓ હજારોની સંખ્યામાં બિભા હતા. ચારે તરફ રેશમી ગાલીચા ને જરિયાનની જાજમો શોભી રહી હતી. હીરા, રત્ન ને માણિકી પૂરેલી મયૂરાસનના મયૂરની કળા ઝળાઝળાં યદ્ય

રહી હતી, અને સાચાં અંગૂરી મોતીનાં ઝુમખાં ને તોરણ નખતેતાવિસને શોભાવી રહ્યાં હતાં.

છેક દક્ષિણથી આવેલા વીર મરાઠાને કેટલાક મોગલ સરદારો નિહાળી રહ્યા હતા. એટલામાં ખુદ બાદશાહ પોતે પધાર્યા. ઉમરાવોએ ઘૂંટણીએ પડી સેજદો કર્યો. શિવાજીએ નકર તરીકે પંદરસો સોનામહોર ધરી અને નીસાર તરીકે છ હજાર રૂપિયા ધર્યા.

ટૂંકી દાડીનો, વિચક્ષણ ને શરીરે જરા નમેલો ઔરંગઝેબ મીઠા અવાજથી બોલ્યો; 'આવો શિવાજી રાજા.'

શિવાજીને સિંહાસન સમક્ષ દોરી ગયા. શિવાજીએ નીચા વળી બાદશાહને ત્રણ સલામ કરી. પણ 'રાજા' શબ્દમાં રહેલો કટાક્ષનો રણુકો અને ગર્ભિત અર્થ હજી તો શિવાજી સમજે તે પહેલાં તો ઔરંગઝેબની આંખની ઈશારત થઈ અને શિવાજીને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોજમાં તેની જગ્યાએ લઈ ગયા. દરબારનું કામ આગળ ચાલ્યું અને જાણે શિવાજી ક્યાંય છે જ નહિ તેમ તેની સામે પણ કાર્પએ બોધું નહિ.

શિવાજીએ તો રાજા જયસિંહની વાતચીત પરથી એવી મતોરમ કલ્પના કરી હતી કે પોતાને બાદશાહ દક્ષિણની સુબેદારી આપશે, મિત્ર પેઠે રાખશે બિજાપુર-ગોવળકાંડાની આંત્રીઘૂંટીની વાતો પૂછશે અને પોતે બાદશાહને બિજાપુર-ગોવળકાંડાના રાજ્યનો ખરો ખ્યાલ આપશે. પણ અહીં તો શિવાજીને લેવા માટે સામે આવેલા બે સરદારો—બન્ને ત્રીજા વર્ગના બાદશાહ સલામતે તેનું નામ ઉચ્ચાર્યું તે પણ મસ્કરીમાં ! મૂઝમાં હસતા હજારો ઉમરાવોની

હાજરીમાં તેને ત્રીજા વર્ગના સરદારોની દરોજમાં બેઠો. રાખી બાજુ તેની નિજી મસ્કરી કરવાનો જ મોનો ધરાવે લાગ્યો. દરજો આંખમાં અટ્ટહાસ્ય ભર્યું હતું. એણે કુમાર રામસિંહને પૂછ્યું. ‘શું આ બધા પાંચદહજરી મનમબદારો છે ! હું પણ પાંચ દહજરી ?—રામસિંહ !’

રામસિંહ દરબારની રીતભાતથી વાકેફગાર હતો. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘રાજસાહેબ ! ધીમે બોલો. ખુદ બાદશાહ મલામતનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાય છે ! જોયું, હવે નામવર શહેનશાહને સોનાથી તોજશે !’

શિવાજીની આંખમાં ખુબસ ચડ્યું. એને ધડીભર માંડપણ આવ્યું. અફઝલખાનને હજીનારી વીરત્વ ભરેલી ધીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઈ. એના રામરોમમાં મારવાનો ને મરી શીટવાનો અભિ પ્રગટ્યો.

‘રામસિંહ !’ તે ફાટી ગએલા ઘોઘરે માટે બોલ્યો. મુખ્ય વજીર જાફરખાને કરડી નજરે રામસિંહ સામે જોયું. રામસિંહ શિવાજીને શાંત પાડે તે પહેલાં તો જ્વાળામુખીમાંથી ભશ્કતા અગ્નિનીમાફક શિવાજી ઉતાવળમાં બેઠી ગયો, ‘મારી પાસે સૈન્યમાં કેટલાયે પાંચ દહજરી છે ! નેતાજી પાંચ દહજરી છે; અને શું હું પાંચ દહજરી ? લાવ, ક્યાં છે તારું ખંજર ?’ આમ કહીને શિવાજીએ રામસિંહનું ખંજર ખેંચવા હાથ લાંબો કર્યો, પણ જેએ તે પહેલાં તો રૂવેરૂવે વ્યાપેલા ક્રોધથી તે બેલાન ચર્ષ ભરસલામા ઢળી પડ્યો !

દરબારીઓએ શિવાજીના ચબ્દો સાંભળ્યા હતા. દરબારી રીતભાતનો ભંગ ન થાય માટે તેઓ બોલ્યા નહિ;

પણ સૌનાં મન વ્યગ્ર થયાં હતાં. ખુદ શહેનશાહે અવ્યવસ્થા થતી જોઈ રામસિંહને પૂછ્યું, 'શું છે ?'

'એ તો જહાંપનાહની સલામ આવેલા, પણ જંગલના વાઘ એટલે અહાંની ગરમી ન ખમી શક્યા. જરાક બેચેન લાગે છે. એને આવો દરબાર નવો છે, રીતભાત પણ નવી છે. એની બેઅણી માટે માંશી માગું છું.'

પાસેના દીવાનખંડમાં લઈ જઈ શિવાજી ઉપર શુદ્ધાબનું સુગંધી જળ છાંટતાં તે હાનમાં આવ્યો. ઔરંગઝેબે બેચેન રાખને ઉતારે લઈ જવાની રમ આપી.

ઉતારે તો શિવાજી પહોંચ્યો. પણ શિવાજીના શબ્દો બાદશાહને કાને પહોંચી ગયા હતા. રામસિંહને કુદમ થયો કે જયપુરને ઉતારે શિવાજીને રાખવો અને તેની સમજી બેખમદારી પણ તેને માથે જ નાખી.

શિવાજીને હવે કાર્ધક સમજણ પડી કે આમા આવવાનું સહેલું હતું. પણ આમામાંથી દક્ષિણમાં પહોંચવું સહેલું નથી. બિજાપુર અને ગોવળકોંડા જીતવાની આશા આપીને આમામાંથી જવાની શિવાજીએ માગણી કરી, પણ જવાબ મળ્યો કે 'ચોઢી રાહ જુઓ; પછી ચોખ્ખ થશે.'

એક વખત ઔરંગઝેબની મુલાકાત લેવા માટે પણ શિવાજીએ પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ શાહિસ્તખાન પૂનાના મા બૂલી ગયો ન હતો. એ શાહિસ્તખાન મુખ્ય વજીર જાફરખાનનો સાજો થતો હતો. સાજાએ બનેરીને ચેતાવ્યો હતો કે શિવાજી આંખમાંથી કણ કાઢે તેમ જીવ કાઢી લે છે. બનેરીએ ઔરંગઝેબને ચેતાવ્યો કે બૂલેચૂકે શિવાજીને એકલા મળતા નહિ. મળવાની કેઈબૂલ કરે કે હિંમત દેખાડે એ આશા

ફાટક દત્તી દમ દમ્બ લસકીઝોથી ઘેગઝેયા અફઝખાન
પર પડેલો ધા મોને માખરો દનો વીમ દમ્બ સેનિકાથી
વીટાયેયા યાદિસ્તખાન પર તેના ધરમા ધા પડ્યો તે
કોઈ બૂદ્ધુ ન હતું જ્યમિદ તેને મળ્યો ત્યારે શિવાજીના
આવવાના રસ્તા ઉપર બેઠો બાપુ ખડી તથવાર મૈનિકા
ભીમા ગયા હતા. શિવાજી મુખ્ય વજીર જાહગખાનને મળવા
ગયો ત્યારે તેણે 'સારું, હું યાદચાહ મલામતને વાત
કરીશ' એવા બે શબ્દમા જ વાત પતાવી દીધી.

આની સ્થિતિમાં શિવાજીએ ત્રણ મહિના માળ્યા
નવ વર્ષના મહાજીને જોગામા બેમાગી શિવાજી રાયગડને,
જીજ્ઞાસુને અને દક્ષિણને સ્વપ્નમાં નિહાળે છે. દરદર
મથાદિના કુમર તેને જોવાની રહ્યા છે જાણે પોને માખલે
છે કે 'શિવાજી, જાડ' આગમ ખંખેરી નાખ્ત અગજ
છોડી દે આજીજી તજી દે એક વખત તરિ પરતના
ખચ્ચાનું હૃદય મેળની લે, અને એક ધડીમા તું ખધન-
મુક્ત થશે.'

શિવાજી નજરકેદ બન્યો એટલે રાજા જ્યમિદની
સ્થિતિ કોંડી ચર્ધ શિવાજીને દક્ષિણમાંથી ખસેડવાની
જરૂરિયાત એણે જોઈ હતી, પણ રજપૂત તરીકે અને ગામ
તરીકે એણે ગગાજી લાંબને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે બાદચાહ
સાથેની મુલાકાતમા શિવાજીને સુખેનગરે મળે કે ન મળે,
પણ તે મહારાજામા સહીમનામન પાડે તો આવશે જ
એટલે એણે ઓરગઝેમને લખ્યું કે શિવાજીને કેદ કરવાથી
બચવા મારી નાખવાની દક્ષિણની રાજદ્વારી સ્થિતિમા

બીલકુન ફેર નહિ પડે શિવાજી એવો વિચક્ષણ છે કે તેનું રાજ્યતત્ત્વ તેની ગેઠહાજરીમાં એકધારે ચાલ્યા કરે એવી એણે વ્યવસ્થા કરી છે એટલે શિવાજીને મેળવી લેવાથી વધુ ફાયદો છે રાજદ્વારી કુનેહ પણ એજ વ્યત્તાવે છે જયસિંહ આ વાત ઔરંગઝેબને ગળે ઉતારવા મથતો હતો તે દરમ્યાન તેણે પોતાના પુત્ર રામસિંહને પણ લખ્યું હતું કે શિવાજીની જિંદગી જોખમમાં ન આવે એ તારે જોતા રહેવું અને કાંઈપણ સંજોગમાં આપણે આપેલું વચન રહેવું જ જોઈએ, શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં એક વખત સહીસલામત પાછો ફરવો જ જોઈએ પછી બાદશાહ સલામતનો હુકમ દશે તો આપણે જ એને ઉખેડી નાખીશું પણ રજપૂતનું વચન ફેર ને આપણી રજપૂતાઈને કલક ન થોડે એ પહેલું જોવાનું છે

પણ જયસિંહ પ્રતિજ્ઞા પાળવા ગમે તેટલો મથે છતાં એ હજાર માર્ગલ દૂર હતો ઔરંગઝેબે દક્ષિણની પરિસ્થિતિ તપાસીને પછી એ પ્રમાણે શિવાજી સાથેની પોતાની રાજનીતિ નક્કી કરવાનો વિચાર કર્યો હતો એટલે જોમજોમ વિજયપુર-ગોવળગોડાની લડાઈ લખાતી ગઈ તેમતેમ શિવાજીની નજરકેદ પણ લખાતી ગઈ પહેલા તો રામસિંહને કહેવામાં આવ્યું કે શિવાજી આગ્રામાં જ ગઢે એની જવાબદારી તારા ઉપર છે રામસિંહે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે આવી જવાબદારી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી શિવાજી આગ્રામાં છે એને સાચવવાનું મામ અમારું નહિ અમારી તો એટલી જ માગણી કે અમે વચન આપ્યું છે માટે જ્યારે બાદશાહ સલામતની મુઝા થાય ત્યારે શિવાજી મહારાષ્ટ્રમાં જીવતો પાછો

કરવો જોઈએ. તે પછી માત્રાજનના સવળા બગથી એને કચરી નાખવાનો હુકમ થયે તો એ હુકમ પ્રમાણે કરવાની અમારી ફરજ છે.

બાદશાહે હવે વિચાર ફેરવ્યો. પહેલાં તો એવો વિચાર આવ્યો કે શિવાજીને અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી દેવો. પછી એ વિચાર પડતો મૂક્યો. બાદશાહી લશ્કર વિજાપુરમાં દારે છે એ જોઈને બાદશાહે પોતે દક્ષિણમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કુમાર રામસિંહને આગ્રાનો કિલ્લેદાર બનાવી શિવાજીને તેના હાથમાં સોંપવાનો વિચાર કર્યો. પણ રાજા જયસિંહે પોતાના કુમારને લખ્યું હતું કે 'જેજે, બૂલેચૂકે પણ શિવાજીને માયવવાની જવામદારી લેતો ! એમાં કાળી ટીલી ચોટશે જે પવનને પૂરી રાખી શકાય તો શિવાજીને રોકી શકાય. બાકી બાદશાહ સત્તામત શિવાજીને ત્યાં રોકી રાખે એ બહુ જ જડગી તો છે જ. દક્ષિણમાં મોગલાઈ લશ્કર દારે છે માટે શિવાજીને ત્યાં રોકવો જ જોઈએ પણ એ કુનેહથી થાય તો જ પાગ પડે જનરલ્સ્ટીથી શિવાજીને રોકાએલો જશે તો અહીંનું મરાઠી દળ વિજાપુરને મળી જશે.'

પણ ઔરંગઝેબે કુનેહથી શિવાજીને રોકી રાખીને દક્ષિણની લડાઈનો અંત આણવાને બદલે શિવાજીને વધારે મજબૂત બનાવવા રાખવાની નીતિ અદલત કરી શિવાજીના રહેઠાણ પગ લગી બહુકની ચોકી મૂકાઈ ગઈ અને શહેર કોટવાળ ફુલુખાન હમેશા આવીને બાદશાહને શિવાજીના સમાચાર આપે એવો સમ્પત બદોબસ્ત થઈ ગયો. જ્યારે શિવાજીને લાગ્યું કે રાજા જયસિંહ, વજીર, બાદશાહ કેઈ

ખપમા નહિ આવે ને પોતાની મુક્તિનો આધાર પોતા ઉપર જ છે ત્યારે તેણે પોતાના અતરમાયી બંધનમુક્ત થવાનો સાઠ માગ્યો. એણે બાદશાહને કહેવડાવ્યું કે મારે લશ્કર મહારાજ પાણુ ફગવુ જોઈએ અહીંના હવાપાણી એને માફ નહિ પડે બાદશાહે લશ્કર જવા દીધું જયમિંહે લખેતું કે શિવાજી ધણો હોશિયાર છે, પણ જો હાથે કરીને પોતાના માથુસ ઓઢાં કરી દુશ્મનના કિલ્લામાં એમ્સા રહેવાનું પસંદ કર્યું તેની કુનેહબાજી વિષે બાદશાહે કદાચ ધણો દુલકા અભિપ્રાય બાપ્યો હશે.

પોતાના લશ્કરને હવાપાણી માફ ન આપ્યા તો પોતાને તો ક્યાંથી જ માફ આવે? થોડા જ વખતમાં રાજા શિવાજી માંદા છે એવી વાત ચાલી દર સાંજે કડિયા ભરીભરીને મહાર્જી બાહ્ય રૂકીર ગાધુ ને અમલદારોને મોકલતાની આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું પહેલા તો પહેરેગીર કડિયા તપાસતા પણ પછી ધીમેધીમે એ રીત બંધ જેવી થઈ ગઈ ૧૬મી ઓગસ્ટ ૬ મ ૧૬૬૬ ને દિવસે બપોર પછી શિવાજીની તબિયત વધારે બગડી તેણે પહેરેગીરને કહેવડાવી દીધું કે મારી તબિયત બહુ ખરાબ છે હું સૂઈ જાઉં છું મને ઉગડતા નહિ ત્યાગ પછી તેનો દુધભાઈ હીરોજી ફરજદ લાખી સોડ તાણીને શિવાજીના ખાટલા પર સૂઈ ગયો તેણે પોતાના જમણા હાથમાં શિવાજી મહારાજનું સોનાનું કડુ પહેર્યું હતું અને એ હાથ ખાસ કરીને સોડ બહાર લટકતો રાખ્યો હતા દૂરથી પહેરેગીર એ હાથ અને સોનાનું કડુ હમેશાં નિહાળતા હતા આજે

પણ એ જ હાથ જોઈ રહ્યા હતા ચિવાજી સૂતો છે એમ ધારીને સૌ ગરબા મારતા બેઠા હતા.

એટલામા મીડાઈના કરંડિયા બહાર જવા લાગ્યા. એકાદ કરંડિયો જમાદારે તપાસી જોયો. પેડા પતાસાનાં બેચાર બટકા પણ લઈ જોયા. મીડાઈ સારી હતી કરંડિયો પસાર થઈ ગયો એવા એક પછી એક મીડાઈના કરંડિયા પસાર થવા લાગ્યા; અને એવા બે જુદાજુદા કરંડિયામા બેમીને બાપ-દીકરો બન્ને જોલમાથી મુક્ત થઈ ગયા શહેર બહાર તલ્લુ એકાત જગ્યામા આ કરંડિયા ઉતારીને મજૂરો રવાના થઈ ગયા

આમ્રાથી છ માર્ગલ દૂર એક ગામડા પાસે જગલમા નીરાજી રાઓજી ઘોડાં તૈયાર રાખીને એ પિતાપુત્રની રાહ જોઈ રહ્યો હતો બાપદીકરો ત્યા પહોંચ્યા. ને તત્કાલ શુ કરવું તેના નિશ્ચય પર આવી ગયા બીજી જ ક્ષણે શરીરે ભરમ લખાવેલા પાય સાધુ જગલમાથી નીકળ્યા શિનાજી, સંભાજી, નીરાજી, દત્ત ત્ર્યમક ને રઘુમિત્ર પાંચે માધુ ગોકુળ મથુરાની બત્રાએ નીકળ્યા હતા જ્યારે બીજાં માણસો સીધે રસ્તે ઘરને પધે પડ્યા હતા

આ દરમ્યાન આમ્રાની જોલમા તો હજી રાવાજી મહારાજ પોતાનો હાથ બહાર લટકતો રાખીને સૂઈ જ રહ્યા હતા એ તો આખી રાત સૂતા રહ્યા બીજે દિવસે જાગ્યા પણ લગલગ બપોરે લામો મદવાડ એટલે એમ જ થાય ને ? મવારના પહોરમા તો પહેરેગીરોએ જોલમા નજર નાખી લીધેલી મહારાજ હજી સૂતા હતા હાથ બહાર લટકતો હતો હાથમા સોનાનું કડુ પણ આમાદ એ જ

હતું. એક નોકર બેઠોબેઠો પગ પથ્થુ તળાંમતો હતો. અવેજના શિવાજી મહારાજને જિંધ પથ્થુ લારે આવી ગઈ. બપોરે ત્રણ વાગ્યે શાંતિથી બાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ નોકરને સાથે લઈ બહાર નીકળ્યો. પહેરેગીરોને કહ્યું કે બહુ અવાજ ન કરતા. મહારાજની તબિયત વધારે બગડી છે. હું કોઈ સારા વૈદ્યની તપાસ કરી લાવું. અને હીરાજી-અવેજ શિવાજી મહારાજ પથ્થુ ઉપડી ગયા.

પથ્થુ જેલ ખાલી થઈ એટલે બહું સૂનકાર લાગવા માંડ્યું. પહેરેગીરોએ તપાસ કરી તો પાંજરામાંથી પંખી જીડી ગયાં હતાં. ગભરાટ ફેલાયો. દોડાદોડ થઈ. તપાસ થવા લાગી. શહેર કોટવાળ ફલુદખાનને ખજર પડતાં તે બીચારો ધૂનતોધૂનતો બાદશાહ સલામતને સમાચાર આપી આવ્યો. ‘સવારે તો જેલમાં જ હતો. બપોરે જેલમાં હતો. નિયમ પ્રમાણે સવારસાંજ હાજરી પથ્થુ લેવાય છે. ખુદાવંદ, આ માણસ બહુજર લાગે છે !’

પથ્થુ ખુદાવંદ કાંઈ કોટવાળથી છેતરાય તેવા ન હતા. તે તો તરત સમજી ગયા કે રાજા શિવાજી મહારાજને રસ્તે પડ્યા હો અને અસારે ઝપાટાબંધ રસ્તો કાપી રહ્યા હશે. સાંઢણીસવારો અને ધોડેસવારો ચારે દિશામાં દોડી વળ્યા. ઠેકાણેઠેકાણે સંદેશ મોકલાયા. રસ્તે રસ્તો ચોખ્ખોદારોથી સુરક્ષિત બની ગયો. જેટલા મરાઠા રમતામાં મળ્યા તે બધાને આગ્રામાં પાછા લાવ્યા. પથ્થુ શિવાજી સજાજનો પત્તો મળ્યો નહિ.

કુમાર રામસિંહની પથ્થુ કમજખતી બેડી. સૌને શકા પડી કે શિવાજીને નસાડનાર તે જ છે. તેને દરબારમાં

આવવાની મના થઈ તેની મનમનદારી પણ ગર્ભ ને જાગીર
પણ જન્મ થઈ

હવે આ તરફ પેનુ ગોઢી મથુરા જનાર બાવામડળ
નિગને ચાલ્યુ જાય છે આત્રા છોડ્યા પછી તેઓ છ
કલાકમા મથુરા પહોચી ગયા *ત્યા જઈને પહેલું કામ
નદીકાંઠે બેસીને હજમત કગની નાખવાનું કંઈ દાઢીમૂઝ
નીકળી ગર્ભ એટલે શકરના માવા મગીને સન્યાસી બની
ગયા કેટલાક વેગગી બન્યા કેટલાક ઉદાસી થયા કેટલાક
ગોસ્વામી થઈ ગયા એવી રીતે મથુરામાથી ત્રણ તડમા
વહેચાઈને ૪૦-૫૦ માણુમે ફરના લાગ્યા શિવાજીએ
સન્યાસીનો પોલો દડ માણેક, મોની ને સોનામહોરથી
બરો કેટલાક રત્ન લૂગડામા પણ શીવી લીધા જુદાજુદા
તડમા વહેચાઈને સૌ મુસાફરીને રસ્તે પડ્યા વારવાર વેશ
બનાતા જાય છે માધુ હોય તે વળી વેપારી થઈ જાય
છે વેપારી વળી સોદાગર બને છે, અને જવાનું છે

● મથુરામા પહોચ્યા ત્યા તો જેમ ફૂલ કરમાય તેમ
સલાહ કરમાઈ ગયા નવદસ વર્ષનો છાકરો આવી મુસાફરીમા
સાથે રહેશે તો મુસાફરોના જન જોખમમા આવી પડશે જેમ
ધારીને સલાહને તેમણે મથુરામા મૂકી દીધો કૃષ્ણાજી કાશી
ને વીસાજી નામના જે દક્ષિણી બ્રાહ્મણે ત્યા રહેતા હતા
નીરાજીએ તેમને વાત કરી અને કહ્યુ કે મહારાષ્ટ્રનું નસીબ
તાજવામા છે અત્યારે તમારી સગવડ અગવડ કે બાદશાહી
કોધ તરફ જશે નહિ બન્ન લાઘવોએ સલાહને પોતાને
ત્યા રાખી લીધો ને કૃષ્ણાજી તો સૌને બનારસ સુધી પહોચાડી
પણ આળ્યો

મહારાષ્ટ્ર તરફ છતાં આવે છે અલ્લાહાબાદ ગયા તરફ, જાણે જાત્રા કરવા નીકળ્યા હોય.

ક્યારેક બે પાચ બેઝા થાય છે, ક્યારેક છુટા પડે છે, પણ સૌનો સકેત દક્ષિણ તરફ જવાનો છે. આટલી સાવચેતી છતાં એક વખત સપડાયા. દરેક રથજમાં ખમર આવી ગઈ હતી કે મરાઠાનો રાજા શિવાજી, આટલો જીયો ને આવા દેખાવનો, ન્યાં હોય સાંધી પકડવો એક ગામમાં ફાજદારે ચકા ઉપરથી પકડ્યા. માજ પડી ગઈ હતી એટલે કેદીઓને કાચી કેદમાં રખાવીને તપાસ ખીજા દિવસ ઉપર મુલતવી રાખી ફાજદાર પોતાનું ઘર પાસે હતું ત્યાં સુવા ગયો. અરધી રાત્રે ફાજદારને જમાડીને શિવાજી પોતે તેને મળવા ગયો.

‘કેમ મહારાજ, ખત્યારે શું છે?’ કહીને આખો ચોળતોચોળતો ફાજદાર અનીકુલી બહાર આવ્યો.

અનીકુલી મંન્વાસી સામે જોઈ રહ્યો દીવાનુ ઝાખું તેજ મંન્વાસીના મોં ઉપર પડતું હતુ કદ, દેખાવ સંધળું વર્ણન પ્રમાણે હતુ મુખમુદ્ર સંન્વાસીની ન હતી આ કાચ દશે શિવાજી હોય તો મારો બેડો પાર થઈ જાય તે મનમાં વિચારી ગયો.

એટલામાં શિવાજી બોલ્યો, ‘હું તમને મળવા આવ્યો છું પણ મારી વાત ખાનગી છે.’

ફાજદારે ઇશારતથી પહેરગીરને જતા રહેવા ફરમાવ્યું ‘તમે કેને કેદમાં પૂર્યો છે તે તમને ખમર છે.’

‘ના’

‘ત્યારે હું પોતેજ શિવાજી છું’ શિવાજીએ દિંમતથી

કૃત્ય ફોજદારની નજર આગળ અદ્ધનખાન ને સાહિસ્તખાનનો
ઈતિહાસ તરી આવ્યો તેણે ગમરાટમા બે પગના
પાછા ભર્વા

‘પણુ ગભગતા નહિ હું તમને નજીવી બેટ ધગવા
આવ્યો છુ’ એમ કહી શિવાજી મદારાજે મરી ઉઘાડી
ફોજદાર તરફ હાથ લખાવ્યો. એક લાખેક રૂપિયાની
કિંમતનો તેજસ્વી હીરો દીવાના આખા પ્રકાશમાં ઝગાગ
કરી ગયો હતો ‘હ્યો આ તમને આપ્યુ’

ફોજદારનું મન ગળી ગયુ નોકરીમા એક લાખ
રૂપિયા તો આખી જિંદગીમા પણ ભેગા થવાના નહિ
તેણે તરત શિવાજીને જવા દીધો

સવારના લગભાખળામા સૌ બનારસ પહોંચ્યા ને
નદીકિનાર બેઠેના એક સુરતી પ્લાહણુને બોનાવી તેની
મૂડીમા નાનાનાના મોતી રત્ન ને સોનામહોર મૂક્યા ‘મરી
વાળી જાઓ હમણા ઉઘાડશે મા પણ આ તમોરી
દક્ષિણા છે મને ગગારનાન કરાવો’ એટલુ બોલી શિવાજી
ઉનાવળે ઉતાવળે સ્નાન પતાની રહ્યો હતો એટલામા
નદીના પટમા ખૂમાખૂમ થઇ ને શિવાજી નાઠો છે તેની
તપાસમા મિપાર્ષિઓ આવે છે એવી ખબર ફેલાઈ
પ્લાહણુ આ ખબર માલગી કુતૂહલથી પાછળ બોલુ ને
થોડીવાર પછી પોતાના યજમાન તરફ બોવા નજર ફેરવે
છે ત્યા સામે યજમાન જ મળે નહિ ! પ્લાહણુ તો સ્તબ્ધ
થઈ ગયો મૂડી ઉઘાડી બુઝે ત્યા નવ અશરશી નવ રત્ન
ને નવ હન નીકળી પડ્યા ! તેનો બેડો પાગ ચળ ગયો
શુ શિવાજી મહારાજ જ હતા ! પણ પ્લાહણુને પૈમા મળી

મયા હતી, તેણે ગુરુને ઘેર ગળ લેવા જવાનું પણ પડતું મૂક્યું ને પરભાર્યો સુરતનો ગસ્તો લીધો.

એકાદ નમાલું ઘોડું હાથે તો જરાક એસના થાય એવો વિચાર કરીને એક વખત મુસાફરોમા શિવાજી મહારાજ ટારડુ ખરીદતા હતા પણ પાસે છૂટક પૈસા મળે નહિ, એટલે સોદાગરને પૈસા સોનામહોરોમા ચૂંબ્યા. સોદાગર અતુર માણસ હતો તે બોલી બીડ્યો 'આરા નાના ટારડાની કિંમત સોનામહોરોથી કરો છો એટલે તમારી જરૂરિયાત જાતા તમે શિવાજી લાગો છો.'

'એમ !' શિવાજી મહારાજ બોલ્યા ને વધારે કંઈ કહ્યા વિના સોનામહોરોની આખી કેથળી તેના હાથમા મૂકી દઈ ખીજ જ દાણે ત્યારી રવાના થઈ ગયા.

એક વખત ગોદાવરીને કાઠિ આવેલા નાના ગામડામાં એક ખેડૂતને ત્યાં શિવાજીનું મેન્નાસીમડળ આરામ લેતા આવી પહોંચ્યું રાત્રે ખેડૂતના કુટુંબના ડોશીમા સેન્નાસી મડળ પાસે વાતો કરવા આવી ચડ્યા.

માફ કરજો ભોગીમહારાજ !' ડોશીમાએ કહ્યું અમ ગરીબથી તમારી ચાકરી ભોઈએ તેવી થઈ નથી હમણા હમણામા આ મારા પીટયા શિવાજીના માણસોએ બહુ ઉપાડો લીધો છે અને પછી ડોશીએ તો પોતા પર જોટલું વીંટ્યું હતું તે બધું ય શિવાજીના નામને પાચપદ ગાયો દઈને કહી જતાવ્યું. તે વખતે શિવાજી સો કંઈ બોલ્યો નહિ પણ ગામનું ને ખેડૂતનું નામ યાદ રાખી લીધા યે પહોંચ્યા પછી ખેડૂતને સહકુટુંબ પોતાને ત્યાં તેડારી તેના નુકસાનનો બત્તો વાગી આપ્યો.

એક સાંજે ગયગદમા ચોપ્રીદાર જીમ્માઈને આવી કત્યુ કે બેચાઝ સંન્યાસીઓ આવ્યા છે તે તમને મળવા ઈચ્છે છે બાપુએ દા પાડી એટલે સંન્યાસીઓને ગદમા લાવ્યા. નીગજી પતે વૈરાગી સાધુની પેઠે જીમ્માઈને આશીર્વાદ દીધો જાખા બળતા દીવાના અગ્નિવાળામાં જીમ્માઈ નજર માડીને એ વિચિત્ર સંન્યાસીઓ તરફ નિહાળી ગયા 'બોલો, શું કામ છે મારું ?'

જવાબ તો કાઠિએ આપ્યો નહિ, પણ એક જરાક ઠીંગણો, તેજસ્વી સંન્યાસી આગળ આવ્યો ને તેણે જીમ્માઈના અગ્નિ પાસે માથાગ દડવત્ પ્રણામ કર્યા

સંન્યાસીને પ્રણામ કરતો જોઈ જીમ્માઈ જરા ગભરાઈને તેને બેઠો થવાનું કહે છે તે પહેલાં તો સંન્યાસીએ જમીન પરથી જોડી, માતાના બોળામાં માથું મૂકી ફરી પ્રણામ કર્યા અને તરત જીમ્માઈ પોતાના પુત્રની આકૃતિ કળી ગયા યત્રુના ધરમા મિલ જોવો ને પોતાની પાસે આરાધિત રહેવા ટેવાએલો પોતાનો પુત્ર શિવાજી જ સંન્યાસીના વપમાં જોતો હતો ! તેનાથી ગદગદ કંઠે બોલી જવાયુ 'શિવાજી !'

મગા સામાજ્યના દિવા મે મહાન પુરુષો તે મહા
 દંત્ર સિધીયા અને નાના ફૂનવીમ બનેના શરીર અને
 પ્રકૃતિમાં આમણ પાતાજ જેટલુ અંતર નાનાનું કામ
 નિયમિત સ્વભાવ ગંભીર ગમ્મત અને આનંદોજને એના
 જીવનમાં નહિ જેવુ રચાન શરીરે પાતગો ઉચે શુદ્ધ
 બાહ્ય જેવો નરમ ગભીર અને તપસ્વી મધ્યયુગના
 રજપૂત જેવો મહાદંત્ર વાતો કરતો હોય હસતો હોય
 બધાની મલાહ લેતો હોય, પણ વિશ્વામ તો પોતાની તલ
 વાર પર જ હોય હરિપત ફડકે જેવા પણ નાના પાસે
 જતા આચકો ખાપ એટલી નાનાની ધામ પણ મહાદંત્ર તો
 ગણેજનો સડવેયો આનંદો ને મગતાવડો નેપોવિયનની માફક
 તોપોના મારામાં પણ શાંતિ જગવે નાનાનું મન એવે
 વખતે બ્યમ થઈ જાય મહાદંત્રએ જોયુ કે બ્રિટિશની સત્તા
 ઉત્તરદિશમાં બગવાન અને છે નાનાની દષ્ટિ હતી દક્ષિણ
 દિશમાં દક્ષિણ દિશમાં સર્વોપરી બની પછી ઉત્તર
 તરફ વળવાની હતી મહાદંત્ર સૈનિક હતો નાના ગજ
 દારી પુરુષ હતો જ્યારે જ્યારે બે બેગા થયા ત્યારે દિલ્લુ
 બાવિ તેમના હાથમાં રમતું લાગ્યું પણ બન્ન એક ખીન્ન
 માટે શકાશીય હતી એ શકાનો અનુર પગેશીઓએ લાભ
 લીધો આવા મમતમાં તેઓએ એક ખીન્નને મળ્યા વિના
 દમ વર્ષ સુધી પતંગવદારથી જ વાત ચલાવી હતી નાનામાં
 જે રાક્ષિ હતી તે મહાદંત્રમાં ન હતી મહાદંત્રમાં જે
 તાલીમ હતી તે નાનામાં ન હતી મરાઠી સામ્રાજ્ય ગજના
 મયુક્ત બળથી જ ટકે તેમ હતુ પણ એવે સમયે બન્નેએ
 પોતપોતાના મમત્વમાં ઘણુ શુભા શુ અને ત્યારપછી તો

મરાઠી સામ્રાજ્યને હિંદી થવાનો સમય જ મળ્યો નથી મહાદેવે પૈમાની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ ન હતી અને તે હમેશા દેવાદાર રહેતો નાનામાં માણસ ઓળખવાની શક્તિ ન હતી, ને તે હમેશા શકામાં રહેતો સદાશિવ દિનકર નામના માણસે મહાદેવની ગેરવ્યવસ્થા વિશે વખતો વખતે છે કે સુત્ર એ ગણાય જેમાં રાજા પર દેવ ન હોય, સૈનિકોમાં સતોષ હોય ને રૈયત સુખી હોય. મહાદેવ પર દેવ હતો પૂરું ન થઈ શકે તેટલું સૈનિકોના પગારમાં વારંવાર ખામી પડતી રૈયત પૂરું પાડી શકે તે ક્રૂતા માગણી વધારે થતી મહાદેવના પતનનું આ કારણ અને એ બન્નેનો અસહકાર એ મરાઠી સામ્રાજ્યના પતનનું કારણ

સંપ્રદાઈ હર્ષ જ્યારે હિંદમાં સાર્વભૌમ હતો ત્યારે ચીનમાં સરોગ સન ગમ્પે નામે રાજા હતો. તેને એ ગણી હતી. હરોતાગ ને શ્વેતતારા હરીતારા નેપાલ રાજની પુત્રી હતી ચીનનો દૂત નેપાલ ને તિમેટમાં થઈને હર્ષના દરબારમાં આવ્યો હતો. હિંદમાં અવધ્ય-પણ મૂળ હિંદમાં પ્રચલિત એવા ધણા પુસ્તકો હજી પણ ચીન દિમેટમાં મોજૂદ છે અને ભારતની સંસ્કૃતિનો જરાપર ખ્યાલ લેનાર માટે એ પુસ્તકોની સહાયતા અનિવાર્ય છે

હિંદી ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ એ ગુપ્તયુગ છે ચંદ્રગુપ્ત સમુદ્રગુપ્ત, ચંદ્રગુપ્તવિક્રમાદિત્ય વગેરે ગુપ્ત રાજવંશીઓના સમયમાં હિંદના માહિત્ય ને કસામે પણ મર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ક્ષાહિયાન વિદ્યાભ્યાસ અર્થે આવ્યો ને ત્રણ વર્ષ પાટલિપુત્રમાં રહી તે જ સમયમાં કવિ કુતગુરુ કાલિદાસ આ

સમયમાં. મુદ્રારાક્ષસ ને મૃગકટિક પશુ આ જમાનાનાં
ગણ્યા છે. પ્રસિદ્ધ ગણિતજ્ઞ આર્યભટ્ટ, વરાહમિહિર, ને
ધ્વજગુપ્ત એ પશુ આ સુવર્ણયુગનાં જ નરરત્નો. બતારસ
પાસે સારનાથમાં તે જમાનાની સુંદર શિલ્પકૃતિઓ હજી
મોબુદ છે. કુતુબમિનાર પાસેનો પ્રખ્યાત લોહસ્તંભ-જેની
અદ્ભુત કારીગરી માટે હજી પશુ આશ્ચર્યમુગ્ધ થવાય છે-
તે ગ્રામ સમયનો અવશેષ. અજંટાની મનોહારી ચિત્રાવલી
ગ્રામ સમયની રત્નરજ જેવી છે. આ સમયમાં જ
હિંદુ સંસ્કૃતિનો સંદેશો લાઇને કુમારજીવ ચીનમાં ગયો
હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ જવા સુમાત્રા સુધી ફેલાઈ તે આ
સમયમાં. જગતની સુપ્રસિદ્ધ નગરી રોમ સાથે ભારતનો
વ્યાપાર તે વખતે ધમધાકાર ચાલતો. મહાભારત જેવા
વિશાળ ગ્રંથનું અંતિમ રુપ નિર્માણ થયું તે આ યુગમાં.
ચીનથી સમ્રાટનો સંદેશ આવ્યો: ભારતસંસ્કૃતિના પંડિત
મોકલો. આંહીથી ત્યાં પંડિતો જતા. પરમાર્થ નામના દ્વિદે
સાધુનું ત્યાં જ મૃત્યુ થયું હતું. અને એવા તો અનેક હતા.

હિન્દુસ્થાન શબ્દમાં, હિંદુ-ધન્ડસ-પરથી આવ્યાનું
કહેવામાં આવે છે. પશુ ખરી રીતે એ શબ્દનું ચીનીસ્વરુપ
યુઆનસ્વાંગે, ચીન-તુચ્ચંદ્ર એમ આપ્યું છે. જુદરૂપી
દિવાકર આચમી ગયા પછી, નિર્મળચંદ્ર જેવા સાધુઓએ,
ભારતીયસંસ્કૃતિનો દીપ દેવાની રાખ્યો-અનેક મંકટો વેડીને
અનેક વિટળનાઓ ભોગવીને-એ કારણે જ આ દેશને ચીન-તુ
(ધન્ડુ) કહેવામાં આવે છે. આંહી એક વાત નોંધવા જેવી
લાગે છે કે ભારતમાંથી છેલ્લો આચાર્ય ચીનમાં ગયો, તેને

તેડવા હિંદીવહાણો આવ્યા, ત્યારે તેણે એ દેશ છોડવા ના કહી એવું કહીને કે હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઇ છે, જે દેશમાં સેવા કરતાં જીવન પીત્યું એ દેશને જ હવે તો આ દેહ સમર્પણ હો !

ગુપ્તકાળ સુવર્ણયુગ ગણાય છે, અને જેમ તેનું સ્થાન સાહિત્યકળામાં સર્વોત્તમ છે, તેમ વ્યાપાર તે આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ તે સમય સર્વોત્તમ મનાય છે. હિંદુ કૃષિ પ્રધાન દેશ છે. એ દૃષ્ટિએ, નહેરો ખાતર, જમીનનું વર્ગીકરણ, જંગલની પેદાશ, વગેરે સર્વ વિષય પર હાલનું સુધરેલું રાજતંત્ર જેટલી નજર રાખે તેટલી નજર ગુપ્ત કાળના શાસ્ત્રાઓએ રાખી છે. ૩, રેશમ, અને ઉન એની વિવિધ વણાટોનો કાઢિયાને ઉલ્લેખ કર્યો છે. ચંદ્રગુપ્ત ખીજના સમયનો કુતુબમિનાર પાસે ૨૨ ફુટ ઉંચો ને લગભગ ૧૬ ઈંચ વ્યાસનો જે લોહસ્તંભ છે તેનું પૃથક્કરણ કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે તેમાં ૬૬ ભાગ શુદ્ધ લોહું છે. ૬૨ગુપ્તન લખે છે કે આવો લોહસ્તંભ ઘડી કાઢવો એ કશ્પનાતીત વસ્તુ લાગે છે. વર્ષો થયાં ખુદ્ધી હવામાં છતાં તેને કાટ લાગ્યો નથી. ઉદ્યોગના વિકાસની દૃષ્ટિએ જોતાં લોહમાં એવી રાસાયનિક મેળવણી કરવી કે જેથી કાટ લાગે નહિ, એ વસ્તુ આજ પણ માન ઉપજાવે છે. લોહાના અનેક પ્રકાર અને ઉપયોગની માહિતી મળી આવે છે, એ જોતાં તે વખતની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ માટે આપણને ગર્વ લેવાનું મન થાય. જનારસ, મગધ, સીલોન, નેપાલ, અંગ, માધ્યસાર સુરત ને કલિંગ-દક્ષિણ દમણા જ 'તલવાર માટે પ્રખ્યાત મનાતા. નાલંદાવિશ્વવિદ્યાલય પાસે લગભગ ૮૦ ફુટ ઉંચી તાંબાની શુદ્ધની મૂર્તિ હતી.